

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Л. П. Боть
З. М. Денисенко
О. М. Красовська
Г. А. Ярмоленко

УКРАЇНСЬКА МОВА

Посібник для абітурієнтів.

У 2-х частинах: Ч. 1.

Черкаси – 2014

УДК 811.161.2(07)

ББК 81.2Ук

Д 33

Рецензенти:

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
та загального мовознавства Черкаського державного
технологічного університету

Л. М. Сидоренко;

кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови,
зарубіжної літератури та методики навчання Черкаського
національного університету імені Богдана Хмельницького

Л. В. Корновенко

Рекомендовано до друку Вченою радою

*Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 6 від 27.03.2014 р.)*

Боть Л. П., Денисенко З. М., Красовська О. М., Ярошенко Г. А.

Д 33 Українська мова. Посібник для абітурієнтів. У 2-х частинах: Ч. 1. /
Л. П. Боть, З. М. Денисенко, О. М. Красовська, Г. А. Ярошенко. – Черкаси :
ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2014. – 100 с.

ISBN

Посібник призначено для підготовки до вступного тестування з української мови. У ньому подано різні види вправ із фонетики, орфографії, лексики, фразеології, словотвору, морфології та тестові завдання, що допоможуть абітурієнтам під час підготовки до тестування з української мови, сприятимуть виробленню практичних умінь та навичок. Матеріал розміщений у логічній послідовності, що забезпечує закріплення й перевірку теоретичних знань, дає широкі можливості для самостійної підготовки та випробування власних знань з української мови.

Для випускників загальноосвітніх шкіл, студентів вищих навчальних закладів та всіх, хто прагне вдосконалити свої знання з української мови.

УДК 811.161.2.(07)

ББК 81.2Ук

ISBN

© ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014

© Л. П. Боть, З. М. Денисенко,

О. М. Красовська, Г. А. Ярошенко, 2014

ЗМІСТ

ФОНЕТИКА. ОРФОГРАФІЯ	4
Тема 1. Звуки мови. Голосні та приголосні звуки	4
Тема 2. Фонетика. Орфографія. Звуки та букви	8
Тема 3. Фонетика. Орфографія. Склад. Наголос	11
Тема 4. Орфографія. Вживання великої літери	14
Тема 5. Чергування голосних і приголосних звуків	20
Тема 6. Спрощення в групах приголосних. Подвоєння, подовження приголосних.....	25
Тема 7. Правопис слів іншомовного походження	29
Тема 8. Лексикологія та фразеологія	33
Тема 9. Будова слова. Словотвір та орфографія	42
МОРФОЛОГІЯ	60
Тема 10. Іменник: лексико-граматичні розряди, морфологічні ознаки, типи відмінювання	60
Тема 11. Прикметник	66
Тема 12. Числівник.....	71
Тема 13. Займенник.....	76
Тема 14. Дієслово	80
Тема 15. Дієприкметник.....	85
Тема 16. Дієприслівник.....	88
Тема 17. Прислівник	91
Тема 18. Службові частини мови та вигук.....	95

ФОНЕТИКА. ОРФОГРАФІЯ

Тема 1. Звуки мови. Голосні та приголосні звуки

Теоретичні питання

1. Фонетика як розділ мовознавчої науки про звуковий склад мови. Звуки мови й звуки мовлення.
2. Голосні й приголосні звуки, особливості їх творення і звучання.
3. Співвідношення між звуками й буквами.

Література

1. Козачук Г. О. Підвищення грамотності учнів: Навч. посібник для учнів / Козачук Г. О. – К.: Освіта, 1994. – 161 с.
2. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
3. Козачук Г. О. Українська мова: Практикум [Текст] / Козачук Г. О. – К.: Вища школа, 2008. – 416 с.
4. Козачук Г. О., Шкурятяна Н. Г. Практичний курс української мови / Козачук Г. О., Шкурятяна Н. Г. – К.: Вища школа, 1993. – 367 с.
5. Пазяк О. М. та ін. Українська мова. Практикум / Пазяк О. М. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
6. Сікорська З. С., Магрицька І. В., Панченков А. О. Українська мова. Структурований практикум з орфографії / Сікорська З. С. та інші. – К.: «А.С.К.», 2007. – 240 с.
7. Українська мова. Посібник для вступників до вузів // Л. П. Кононенко, Л. О. Кадомцева, Л. І. Мацько. – К.: Либідь, 1992. – 225 с.
8. Український орфографічний словник: близько 174 тис. слів [За ред. В. Г. Скляренка], уклад.: В. В. Чумак та ін. – 8-е вид., переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2008. – 997 с. – (Словники України).
9. Український правопис – К.: Наук. думка, 2010. – 240 с.

Фонетика – розділ мовознавства, в якому вивчається звуковий склад мови. Звуки аналізуються не в ізоляції, а в процесі мовлення, тому у фонетиці висвітлюються також деякі питання членування потоку мовлення на окремі одиниці, зокрема склади.

Головними компонентами звуків людської мови є голос і шум. Голосні звуки творяться за участю самого голосу, приголосні – за участю голосу й шуму чи тільки шуму.

У сучасній українській літературній мові 38 звуків: 6 голосних ([a], [o], [y], [e], [и], [і]) та 32 приголосних.

Голосні звуки позначаються 10 буквами (а, я, о, у, ю, е, є, и, і, ї). Основною характеристикою голосних є наголошеність / ненаголошеність. Голосні [e], [и] в ненаголошеній позиції вимовляються як [e^н], [и^н] відповідно.

Приголосні звуки розподіляються за твердістю та м'якістю ([д] - [дʲ], [л]- [лʲ]). Звуки [б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [дж],[г], [к], [х], [г] не мають парних м'яких. Перед [і] та перед голосними я, ю, є, ї вони напівпом'якшуються (місто - [м'істо], фюзеляж – [ф'юзел'аж] тощо).

Приголосні [д], [т], [з], [с], [л], [н], [ц] перед наступним м'яким аб пом'якшеним стають м'якими: радість - [рад'іс'тʲ], пісня - [п'іс'н'а].

Також приголосні звуки поділяються на **глухі**: [п], [т],[тʲ], [с], [сʲ], [ш], [ч], [ц], [цʲ], [х], [к], [ф] та **дзвінкі**: [б], [д], [дʲ], [з], [зʲ], [ж], [дж], [дз], [дзʲ], [г], [г]. Окрему групу становлять сонорні: [в], [м], [н], [л], [р], [й], [нʲ], [лʲ].

Увага! Буква **ь** (знак м'якшення) не є звуком, буква **щ** завжди позначає два звуки [ш], [ч]; буква **ї** також завжди позначає два звуки [й], [і]. Букви **я, ю, є** позначають м'якість попереднього приголосного та звуку [а],[у],[є] відповідно (пюре, мюслі, бязь, майбутнє тощо). На початку слова, після букв, що позначають голосні звуки, після знака м'якшення та апострофа ці букви передаються сполученням звуків [й],[а];[й],[у];[й],[є]: ялинка, Європа, феєрверк, Ньютон, об'єднання.

В українській мові звуків більше ніж букв, тому між звуками й буквами є певна розбіжність.

1. Дзвінкі приголосні [б], [д], [г], [ж], [з], [дж], [дз] в кінці слова й перед глухими в середині слова вимовляються дзвінко: [дуб] - дуб, [надто] - надто.

Примітка. З усіх дзвінких приголосних тільки глотковий звук [г] вимовляється як [х]: [লেখко] - легко; [ніхт'і]- нігті; [вохко] - вогко.

2. Глухі приголосні [п], [т], [к], [ш], [с], [ч], [ц] перед дзвінкими у межах слова вимовляються дзвінко: [проз'ба] - просьба; [вогзал] - вокзал; [бород'ба] - боротьба.

3. Префікси роз-, без- через- можуть вимовлятися дзвінко й глухо (залежно від темпу мовлення): [розписка] і [ростиска] - розписка; [бе^узпомі^елковий] і [бе^успомі^елковий] - безпомилковий.

4. Відповідно до закономірностей сполучуваності звуків у мовленні деякі орфоепічні норми впливають з асимілятивних змін у групах приголосних:

1) **-ться** вимовляється як [ц':а]: [ли^естуйец':а] – листується; [вчац':а] – вчаться;

2) **-шся** вимовляється як [с':а]: [з'в'ітуйес':а] – звітуєшся; [в'ітайес':а] – вітаєшся;

3) **-жся** вимовляється як [з'с'а]: [зваз'с'а] – зважся;

4) **-чся** вимовляється як [ц': а]: [не^умороч':а] – не морочся;

5) **-жці** вимовляється як [з'ц'і]: [запор'із'ц'і] – запоріжці;

6) **-сши** вимовляється як [ш:и]: [прін'іш:и] – принісши;

7) **-зш** вимовляється як [ш:]: [бе^уш:уму] – без шуму;

8) **-зч** вимовляється як [шч]: [шчого] – з чого;

9) **-здж** вимовляється як [ждж]: [ждже^уре^ула] – з джерела;

10) **-щці** вимовляється як [с'ц'і]: [на дос'ц'і] – на дощі;

11) **-здці** вимовляється як [з'ц'і]: [у поїз'ц'і] -у поїзді.

Групи приголосних, що з'являються у словах унаслідок словотворення, спрощуються: баласт + н (ий) – [баласний] - баластний.

Практичні завдання

Вправа 1. На основі поданих слів поясніть співвідношення між буквами та звуками.

Бур'ян, паралель, Ньютон, потужність, під'їзд, оббити, стаття, роз'єм, радитися, дочці, багатство, щітка, джміль, майоріти, модель, мільйон, джерело, розжарити, розширити, льотчик, дзеркало, хлопець, тютюн, вокзал, свято, прогресія.

Вправа 2. Випишіть з тексту слова, у яких 1) звуків більше, ніж букв; 2) звуків менше, ніж букв.

Скам'янілості

Скам'янілості – рештки вимерлих рослин і тварин, похованих у розсипчастих осадових породах, що ущільнювалися протягом мільйонів років. Скам'яніли лише тверді частини тіл живих організмів, зокрема кістки, зуби і мушлі. Тому знаходження решток м'якотілих істот – велика рідкість. Систематизація скам'янілостей надала цінну інформацію про життя на Землі впродовж мільйонів років. Оскільки вивчення викопних решток показує, що схожі форми життя існували на Землі в один і той самий час, то така систематизація дозволяє використовувати її як метод датування віку гірських порід, названий методом керівних викопних організмів. Крім того, існує ще ряд методів визначення віку порід. Один із них – радіометричний метод – ґрунтується на тому, що швидкість радіоактивного розпаду деяких елементів і перетворення їх на стабільні ізотопи є сталою.

Вправа 3. Із запропонованих речень випишіть приголосні звуки.

Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок. Є тисячі ланів, але один лиш мій (В. Симоненко)

Вправа 4. Випишіть із слів м'які приголосні в одну колонку, а напівпом'якшені приголосні - в іншу.

Не бійся правди, хоч яка гірка,
Не бійся смутків, хоч вони, як ріки.
Людини бійся душу ошукать,
бо в цьому схибиш – то уже навіки (Л. Костенко)

Вправа 5. Запишіть фонетичною транскрипцією слова.

Баскетбол, молотьба, боротьба, вокзал, рюкзак, сказати, списати, легко, безшумний, не сидиться, смієшся, анекдот, просьба, вклоняєшся, розшитий.

Тестові завдання

1. Виберіть рядок, де всі слова записані правильно фонетичною транскрипцією:

- А. Стежина - [стежина], пригодиться - [пригодиц'а], везуть - [ве^нзут'].
Б. Підслухати – [п'ідслухати], безжурний – [беж:урний],
стілець – [ст'ілец'].

В. Запрошення – [запрош е^н:а], кігті – [к'іхт'і], якість – [йак'іс'т'].
Г. Розважся – [розважс'а], щоденник – [щоден:ик],
розказаний – [росказаний].

2. Виберіть рядок, у якому 7 м'яких приголосних:

- А. Місце, вузький, сміливість, двійка.
- Б. Лялька, доля, боєць, сесія.
- В. М'ята, рум'янець, горобець, день.
- Г. Сьомий, легенький, юний, рідкість.

3. Виберіть рядок, у якому всі слова мають однакову кількість звуків:

- А. Збіжжя, пшениця, юннат, родючий.
- Б. Об'єктив, морква, честь, осінь.
- В. Червень, джерело, щавель, дзюркіт.
- Г. Заєць, одяг, доля, сюжет.

4. Виберіть рядок, у якому всі приголосні дзвінки:

- А. [ж], [д], [т'], [ц], [х], [с], [ф]
- Б. [в], [м], [з], [л'], [г], [й], [д']
- В. [г], [р], [й], [н], [м'], [г], [ш]
- Г. [б], [в], [г], [д], [ж], [к], [л]

5. Виберіть рядок, у якому в усіх словах є спільний приголосний звук:

- А. Гараж, ложка, бажати, береговий
- Б. Віхоть, вогкий, нігті, кухня
- В. Зчесати, зчистити, зіскочити, сім'я
- Г. Ромашка, річка, щітка, друк

6. Виберіть рядок, у якому в усіх словах приголосні вимовляються так, як пишуться:

- А. Голова, геральдика, мережити, суворий, підписується
- Б. Подорожувати, говорити, розжарити, слабкий, жувати
- В. Зробити, солдатчина, зчистити, дарувати, дружба
- Г. Прапор, символ, тризуб, майдан, брати

7. Виберіть рядок, у якому в усіх словах приголосні вимовляються не чітко:

- А. Свято, мітинг, уславлення, хата, батьківщина
- Б. Можливість, кігті, боротьба, силовий, перемовини
- В. Нудьгувати, зшити, піднебесся, висота, криво
- Г. Усміхається, розжувати, ближче, Парасчин, криється

Тема 2. Фонетика. Орфографія.

Звуки та букви.

Теоретичні питання

1. Український алфавіт
2. Знак м'якшення.
3. Апостроф.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
2. Український орфографічний словник: близько 174 тис. слів [За ред. В. Г. Скляренка], уклад.: В. В. Чумак та ін. – 8-е вид., переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2008. – 997 с. – (Словники України).
3. Український правопис – К.: Наук. думка, 2010. – 240 с.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / Ющук І. П. – К: Освіта, 2002. – 254 с.

Основним графічним засобом передачі звуків мови є букви. Сукупність розташованих у певному порядку букв, якими користуються при передачі усної мови на письмі, називається алфавітом.

В українському алфавіті **33 букви**, якими позначаються на письмі звуки мови. Апостроф (') в алфавіт не входить і на розміщення слів у словнику не впливає.

Сполучення літер **дж** і **дз** (на позначення одного звука) не входять в алфавіт; отже, такі слова, як *джміль*, *дзвінок*, стоятимуть у словнику під літерою **д**.

Для позначення м'якості приголосних у кінці слова і перед наступним приголосним служить буква **ь**. **Увага!** М'якими можуть бути лише зубні приголосні. Отже, й м'який знак можна ставити лише після семи букв, а саме **д, т, з, с, ц, л, н**.

1. У кінці слова м'якість зубних приголосних завжди позначається м'яким знаком: *радість, пень, сіль*.

2. У середині слова м'якість зубних приголосних позначається м'яким знаком лише перед твердими нешиплячими: *молотьба, козацький, призьба*.

3. Перед постійно м'якими (або пом'якшеними) і шиплячими м'який знак не ставиться: *свято, промінчик, тонший, менший*.

Увага! М'який знак у цій позиції ставиться а) після букви **л-**: *пральня, гуцульський* (але: голці, бо голка; русалці, бо русалка); б) у словах *бриньчати, різьбяр, тьмянний, женьшень, Маньчжурія*; у словах *няньчити, бо нянька, доньчин, бо донька*.

Українська мова має специфічний знак – апостроф. Він використовується для передавання твердої, роздільної вимови приголосних, що не зливаються

з наступними звуками: *об'їзд, полум'я, сузір'я, міжгір'я, інтерв'ю*. Апостроф в українській мові ставиться лише перед йотованими літерами **я, ю, є, ї**.

Апостроф в українських словах **ставиться** перед **я, ю, є, ї** після:

- 1) губних **б, п, в, м, ф**: *м'який, п'ять, солов'ї, здоров'я, кип'ячений*;
- 2) після **р** в кінці слова: *матір'ю, пір'я, сузір'я, кар'єр*;
- 3) після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на приголосний: *від'ємний, роз'єднати, з'їзд, між'ярусний*;
- 4) у слові *Лук'ян* та похідних: *Лук'янчук, Лук'яненко* тощо.

Увага! Якщо перед **б, п, в, м, ф** є інший приголосний, який належить до кореня (крім **р**), то апостроф не ставиться: *тьмянний, морквяний, духмяний*, але *черв'як, арф'яр*.

Практичні завдання

Вправа 1. Запишіть слова в алфавітному порядку.

Земля, зелень, зима, кекс, ковзанка, м'ята, абетка, берег, військо, військкомат, вілла, оченята, мелодія, врода, рослина, дзига, дерево, креслення, чудернацький, фотограф, цукерка, освіта, особняк, пожежник, Полісся.

Вправа 2. Запишіть слова, замість риски, де треба, поставте апостроф.

Пом/якшувач, б/юро, різьб/ярство, тр/юм, об/єктив, в/язкість, нерозв/язаність, кур/єр, від/їжджати, двох/ярусний, трьох/етапний, пів/юрти, підв/язка, п/ятигранник, об/єднувати, під/йом, возз/єднання, арф/яр, фотоз/йомка, присв/ята.

Вправа 3. Запишіть слова у дві колонки: 1-а зі знаком м'якшення, 2-а знак м'якшення відсутній.

Мен.ше, маз.ю, Смілян.щина, пустун.чик, рибал.чин, близ.ко, долен.ці, чорнісін.кий, ковзаняр., підніс.я, павутин.ці, майбут.не, голуб., домен.щик, поштар., донец.кий, міл.йон, піс.ня, Уман.щина, ремін.чик, мален.кий, емал.ований, квіт.ці, сопіл.ці, жмен.ці, т.мяний, брин.чати, промін.чик, нен.чин, товарис.кий, козац.кий, приз.ба, снігурон.ці, чотир.ма, кров., молод., медал.йон, ніч., велетен.с.кі, п'ят.сот, молот.ба, голландс.кий, дзен.кіт, майбут.не, бул.йон, Тетян.ці.

Вправа 4. Вставте у слова букви -й-, -ь- та буквосполучення -ьй, де це потрібно. Поясніть правила їх вживання.

Автопавіл.он, н.юанс, чотир.ох, .ота, л.одохід, тон.ший, міл.он, діял.ніст., л.отчик, т.мяніст., с.огочасний, батал.он, ц.огорічний, д.оготь, п'ят.десят, кур.йозний, міл.ярд, кул.ка, ковз.кий, .од, сер.озний, спіл.ний.

Вправа 5. Запишіть слова, формулюючи основні правила правопису апострофа та знака м'якшення.

Без'язикий, льон, доньчин, дзвякнути, пан'європейський, Харків, батенько, реп'ях, Лук'янівка, тьмянний, козацький, Наталці, верб'я, бриньчати, сердець, кров'ю, пів'юрти, духмяний, ковзко, станьте, голівонька, вірте, ходять.

Тестові завдання

1. Виберіть рядок, у якому всі наведені слова пишуться без апострофа:

- А. Кр/якати, кр/юк, півящика, торф/яний
- Б. Р/ясно, мавп/ячий, торф/яний, р/юмсати
- В. Медв/яний, дзв/якнути, духм/яний, Св/ятослав
- Г. рутв/яний, св/ято, черв/як, р/ябий;

2. Укажіть, у якому рядку всі слова потрібно писати зі знаком м'якшення:

- А. С...вято, Хар...ків, стіл...чик, хустин...ці.
- Б. Юніст..., гал...ці, батал...йон, розкіш...
- В. Нян...чин, брен...кіт, дз...об, ател...є.
- Г. Людс...кість, різ...кий, верф..., киц...ка.

3. Укажіть, у якому рядку написання слів з апострофом пояснюється одним правилом:

- А. Морквяний, духмяний, різдвяний, медвяний.
- Б. Комп'ютер, торф'яний, під'їхав, м'яч.
- В. Арф'яр, верб'я, об'єднаний, від'їхати.
- Г. Подвір'я, пам'ять, пів'ящика, м'ята.

4. Знайдіть рядок, у якому є «зайве» слово:

- А. М'ясний, м'ячик, п'янкий, бар'єр.
- Б. Пів'юрти, пів'яблука, пів'ящика, пів'ялинка.
- В. Рутвяний, дзвякнути, бруквяний, медвяний.
- Г. Ряст, буряк, рясно, рюкзак.

5. Укажіть рядок, у якому всі букви зазначено правильно:

- А. Ер, пе, ле, не.
- Б. Це, ем, ха, че.
- В. Ще, че, ел, се.
- Г. Ща, ха, не, це

6. Виберіть рядок, у якому всі наведені слова написано правильно:

- А. Духмяний, горохв'яний, м'який, арф'яр, з'ясувати
- Б. Святковий, В'ячеслав, трьох'ярусний, пів'яблука, бязь
- В. Розв'язати, під'їзд, сором'язливий, черв'як, п'юре
- Г. Григор'єв, серйозний, без'язикий, Лук'янівка, торфяний

7. Виберіть рядок, у якому всі наведені слова написано відповідно до правил використання знака м'якшення:

- А. Няньчити, майбутнє, рибалчин, тьохкати, ллеться
- Б. Грається, підводься, тітоньці, льох, козацький
- В. Гриньчишин, ковзко, ґрунтується, альянс, бриньчати
- Г. Кізоньці, Наталчин, мільйон, льон, ньюанс

Тема 3. Фонетика. Орфографія. Склад. Наголос.

Теоретичні питання

1. Склад. Типи складів.
2. Наголос. Наголошені та ненаголошені склади.
3. Правила переносу слів.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
2. Український орфографічний словник: близько 174 тис. слів [За ред. В. Г. Скляренка], уклад.: В. В. Чумак та ін. – 8-е вид., переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2008. – 997 с. – (Словники України).
3. Український правопис – К.: Наук. думка, 2010. – 240 с.

Складом називається частина слова, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Голосний звук може сам утворювати склад або разом з одним чи кількома приголосними звуками. Наприклад: о-сінь, лі-то. Склад, що закінчується приголосним звуком, називається **закритим** (зем-ляк, під-хід). Склад, що закінчується голосним звуком, називається **відкритим** (бі-о-гра-фі-я, пи-ща-ти).

Однією з основних ознак голосних фонем є наголос, що виявляється тільки в слові. Наголос в українській мові вільний і рухомий, тобто може падати на будь-який склад і під час змінювання слова пересуватися: голова – **голови** – **голови** – **голів**, казати – **кажеш** – **кажу**. Система наголошування в українській мові досить складна. Тому у випадках сумніву щодо наголосу слід звертатися до словників. Разом із тим спостерігаються й деякі закономірності в наголошуванні слів.

Увага!

1. Віддієслівні іменники середнього роду на **-ання**, у яких більше двох складів, мають наголос, як правило, на суфіксі: навч**ання**, завд**ання**, запит**ання**, чит**ання**, визн**ання**, вид**ання**. Але є й відхилення від цього правила: об**лад**нання (набір механізмів тощо), нех**ту**вання, бі**г**ання, ков**з**ання.

2. Наголос у багатьох іменниках жіночого роду із суфіксом **-к(а)** у множині переходить на закінчення: вказ**ів**ка – вказ**ів**ки, уч**ит**елька – уч**ит**ельки, ласт**ів**ка – ласт**ів**ки, гол**к**а – гол**к**и, пис**ан**ка – пис**ан**ки але: род**ич**ка – род**ич**ки, сус**ід**ка – сус**ід**ки, вер**хів**ка – вер**хів**ки.

3. У багатьох двоскладових прикметниках наголос падає на закінчення: вузь**к**ий, лег**к**ий, лип**к**ий, міл**к**ий, низь**к**ий, нов**ий**, нуд**ний**, різ**к**ий, стій**к**ий, стра**ш**ний, твер**д**ий, тіс**ний**, тон**к**ий, тяж**к**ий, чер**ств**ий, чіт**к**ий, шкіль**н**ий.

У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголос падає на перший склад: вузь**к**о, лег**к**о, міл**к**о.

4. У дієсловах перший склад закінчень **-емо, -имо, -ете -ите не наголошується**: **несемо, несете (а не «несемо» «несете»); ідемо, ідете (а не «ідемо», «ідете»); підемо, підете; будемо, будете.**

5. У багатоскладових словах, крім основного, є ще побічні наголоси, які розташовуються через один або два склади від основного: переробити, винагороджувати, безперечний, задоволений, подорож. Побічний наголос на дає українській мові особливої співучості, плавності. У прискореному темпі мовлення він чується слабко, в уповільненому – сильніше. Особливо виразно такий наголос чується в складних словах: **синьо-жовтий, гірничодобувний, новобудова.**

Практичні завдання

Вправа 1. Зробіть можливі переноси, чітко сформулюйте правила переносу для кожного слова.

Сходження, розступитися, міжпланетний, свій-таки, ствердження, безкорисливий, возз'єднання, розрісся, перекласти, осінній, наллю, поклонитися, лійка, факультет, НАТО, найкращий, Т. Г. Шевченко, 25-км, їжджу, 50ц, Дніпро, знання, чайник, розпорядження, надзвичайний, солов'їний, стійкий, Данило Галицький, проф. Огієнко П. І., адреса, сиджу, підживлення, розписка, зсипати, годинник, військо, одинадцять, перевтома, восьмигранник, електрозварювання.

Вправа 2. Поставте наголос у словах.

Діалог, загадка, випадок, дефіс, низький, експерт, сантиметр, показ, виразний, завдання, квартал, мережа, глядач, перепустка, урочистий, столяр, дихання, допізна, середина, низина, їдкий, ноский, решето, мести.

Вправа 3. Спишіть, вертикальними рисками поділіть слова на склади. Встановіть співвідношення між кількістю голосних звуків і складів. Вкажіть, скільки складів у кожному слові, схарактеризуйте їх.

Пишіть листи і надсилайте вчасно,

Коли їх ждуть далекі адресати,

Коли є час, коли немає часу,

І коли навіть ні про що писати (Л. Костенко)

Зразок: Пишіть – 2 склади, наголошений 2-й склад, 1-й – відкритий, 2-й – закритий.

Тестові завдання

1. Визначте рядок, у якому немає помилок у наголошуванні слів (наголошений звук підкреслено):

А. Вірші, горошина, приятель, каучук, жадоба.

Б. Недоторканність, посидіти, зозла, дрова, вільха.

В. Подруга, новий, літопис, курятина, оптовий.

Г. Олень, обіцянка, феномен, рукопис, течя.

- 2. Визначте рядок, у якому немає помилок у наголошуванні слів (наголошений звук підкреслено):**
- А. Лікарський обхід, чорнозем, джерело, одноразовий.
 - Б. Незручний, урочисто, чотирнадцять, тестовий.
 - В. Пористий, яблуневий, читання, випадок.
 - Г. Амнезія, правописний, одинадцять, черговий.
- 3. Позначте рядок, у якому подано слова, які мають подвійний наголос:**
- А. Сантиметр, професор, повинь, одинадцять.
 - Б. Загадка, спання, вміння, зокрема.
 - В. Зернятко, завжди, мрійливий, лавровий.
 - Г. Слідом, землемір, рукопис, брезентовий.
- 4. Визначте, у якому рядку подано всі слова, що мають всі відкриті склади:**
- А. Паровоз, життя, дитина, мелодія.
 - Б. Хлоп'ята, фінал, алея, соратники.
 - В. Біографія, превелика, бджола, арія.
 - Г. Дорікати, гатунок, допомога, знаходити.
- 5. Визначте, у котрому рядку допущено помилку при переносі:**
- А. За-кон, м'я-кий, під'їзд, м'яч.
 - Б. Т. Г. Шевченко, знан-ня, до-вер-шеність, лід.
 - В. Во-дос-пад, надз-емний, пів'-ялини.
 - Г. Лі-дія, ра-діо, при-голосний, 46 дм.

Тема 4. Орфографія. Вживання великої літери.

Теоретичні питання

1. Вживання великої букви на початку речення, після двокрапки, початку цитат тощо.
2. Правопис власних назв.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
2. Українська мова. Посібник для вступників до вузів // Л. П. Кононенко, Л. О. Кадомцева, Л. І. Мацько. – К.: Либідь, 1992. – 225 с.
3. Український правопис – К.: Наук. думка, 2010. – 240 с.

Вживання великої літери

Написання з великої літери на лексичній основі визначається смисловим, або семантико-диференційним, принципом написання, тобто за смисловим розрізненням слів на власні і загальні назви.

Загальні назви – узагальнене найменування ряду однорідних, однотипних предметів, явищ, подій тощо (книга, студент, професор, університет, снігур).

Власні назви – це індивідуальні найменування одиничних предметів, істот чи явищ, виділених із однотипного ряду, або найменування чогось (чи когось), що (чи хто) є єдиним, неповторним (Україна, Київ, Черкаси, Дніпро, Європа, «Дивослово» тощо).

Більшість слів в українській мові пишуться з малої літери. Власні, індивідуальні назви завжди пишуться з великої літери. Власні назви можуть бути виражені або одним словом, або сполученням слів.

З великої літери пишуться всі слова (крім загальних родових назв) у таких власних назвах:

1. В індивідуальних іменах людей, іменах по батькові, прізвищах, псевдонімах, прізвиськах: Василь Андрійович Симоненко, Нестор Літописець, Квітка-Основ'яненко, Леся Українка.

Увага! Прикметники, утворені від власних назв, пишуться з великої літери: Шевченків «Заповіт», Ольжин зошит, Ігорева сестра.

2. У назвах міфологічних істот, персонажів казок, байок, інших творів, кличках тварин: Прометей, Антей, Венера, Либідь, Червона Шапочка, Мавка, Орлик, Дід Мороз, Баба Яга Кістяна нога; але якщо назви персонажів із казок не виступають дійовими особами, а використовуються як загальні, то вони пишуться з малої букви: дід-мороз, баба-яга, іван-покиван.

3. У назвах божеств, релігійних понять, культових книг: Бог, Всевишній, Цар Небесний, Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий, Свята

Трійця, Ісус Христос, Мати Божа, Богородиця, Біблія, Ветхий (Старий), Заповіт (Звіт), Коран, Часослов, Книга Буття, Псалтир.

4. У назвах найвищих державних установ України, міжнародних організацій: Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, Конституційний Суд України, Центральна Рада, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки, Європейський Союз, Європейська Рада, Рада Європи, Всесвітня Рада Миру, Співдружність Незалежних держав.

5. У назвах держав, офіційних та не офіційних, автономних адміністративно-територіальних одиниць, територій, регіонів: Аргентинська Республіка, Королівство Данії, Республіка Білорусь, Держава Бахрейн, Автономна Республіка Крим, Князівство Монако, Республіка Польща, Нова Зеландія, Королівство Нідерландів; Закарпаття, Галичина, Черкащина, Донеччина, Північна Буковина, Східна Україна, Південне Полісся, Крайня Північ. Слова **Батьківщина, Вітчизна** пишуться з великої букви, якщо ці назви **рівнозначні слову Україна**.

6. У власних астрономічних, географічних і топонімічних назв (крім службових слів і родових назв): Мала Ведмедиця, Молочний Шлях (Чумацький Шлях), Полярна зоря, Місяць, Закарпатська низовина, Південно-Західна рівнина, Покутське низькогір'я, Лиса гора, Пуща-Водиця, Говерла, Чорний Ташлик, Дніпр, Кримський півострів, Каспійське море.

7. У назвах вулиць, проспектів, площ, парків, гаїв, шляхів, залізниць, каналів, вокзалів, станцій, портів, пристаней (крім родових позначень): вулиця 30-річчя Перемоги, площа Слави, майдан Незалежності, бульвар Т.Г.Шевченка, вулиця Ярославів Вал, Молодіжний парк, Сімферопольська автострада, Південно-Західна залізниця, Північний морський шлях, проспект Дружби народів, Андріївський узвіз.

З великої літери пишеться тільки перше слово:

1. У назвах областей, округів, країв, регіонів, міськрад, сільрад: Черкаська область, Чигиринський район, Берегівський округ, Ненецький автономний округ, Смілянська міськрада, Руськополянська сільрада.

2. У назвах різних установ, закладів, громадських, профспілкових і політичних організацій, міністерств України: Міністерство освіти і науки України, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків, Державна телерадіомовна компанія України, Національна спілка письменників України, Народний рух України, Збройні сили України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Лейбористська партія Великої Британії, Федерація незалежних профспілок України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Золотоніська загальноосвітня школа, Книжкова палата, Будинок учителя, Палац урочистих подій тощо.

3. У назвах найвищих державних посад України та міжнародних посад: Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, Генеральний секретар ООН, Президент Сполучених Штатів Америки, Прем'є-міністр Канади, Папа Римський, Патріарх Київський і всієї України. **Увага!** З великої букви для підкреслення поваги можуть писатися й назви інших посад: Міністр освіти і науки України, Посол Франції, Директор Інституту української мови.

4. У назвах історичних подій, епох, війн, свят, знаменних дат, постів тощо: Коліївщина, Полтавська битва, Перша світова війна, Велика Вітчизняна війна, епоха Відродження, Кривава неділя, Великдень, Зелені свята, Великий піст, Новий рік, Різдвяні свята, День учителя, День студента, але **День Незалежності України, Свято Перемоги.**

5. У назвах пам'яток архітектури, храмів, замків, музеїв тощо: Андріївська церква, Золоті ворота, Колізей, Почаївська лавра, Києво-Печерська лавра, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Лівадійський палац, Канівський державний музей-заповідник «Могила Т.Г.Шевченка».

6. У назвах конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документах тощо: Конституція України, Акт проголошення незалежності України, Декларація прав людини, Закон України «Про освіту», Конституційний закон, Декларація про державний суверенітет України, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Конгрес українських націоналістів, Конгрес за загальне роззброєння і мир, Всеукраїнська науково-практична конференція, Всесвітня конференція з авторського права, Концепція гуманізації освіти.

7. У назвах, що беруться в лапки (художні, музичні та інші твори, наукові праці, газети, журнали, історичні пам'ятки, назви будинків відпочинку, пансіонатів, санаторіїв, дитячих таборів, готелів, кемпінгів, ресторанів, кав'ярень, цукерок; літаків, автомобілів, тракторів тощо): поема «Давня казка», повість «Запорожець за Дунаєм», пісня «Очі чорнії», станція метро «Контрактова площа», газета «Нова доба», журнал «Наука і суспільство», пансіонат «Золота пора», кав'ярня «Північне сяйво», компанія «Дженерал моторс», цукерки «Пташине молоко», літак «Антей», комбайн «Нива», трактор «Білорусь».

8. У назвах орденів, відзнак, премій, що складаються з кількох слів (крім родових): орден Богдана Хмельницького, орден Дружби Народів, орден «За заслуги», орден Ярослава Мудрого, орден Святої Ольги, орден Незалежності, орден «Мати-героїня», медаль «За відвагу», медаль «За бойові заслуги», медаль «Партизанові Вітчизняної війни»; Нобелівська премія, Шевченківська премія.

З малої букви пишуться:

1. Слова, що походять із власних назв, вживаються як загальні назви людей, терміни, назви речей, одягу, речовин: донжуан, меценат, рентген, дизель, ампер, галіфе, макінтош, бостон, браунінг, максим, френч.
2. Титули, посади, ранги, вчені, військові, наукові, почесні звання: барон, граф, імператор, директор, президент, академік, генерал-лейтенант, народний артист України, член-кореспондент, професор, кандидат наук.
3. Родові міфологічні назви: ангел, демон, муза, німфа, русалка, титан, фея.
4. Частки, прийменники, артиклі в прізвищах, іменах, географічних назвах: Шарль де Голль, Нур ед Дін, Ульріх фон Гуттен, Франкфурт-на-Майні, Па-де-Кале, Ростов-на-Дону.
5. Назви структурних підрозділів установ, державних органів періодичного скликання: бухгалтерія, факультет, відділ кадрів, вчена рада університету, спеціалізована вчена рада, парламент, національні збори.
6. Присвійні прикметники у фразеологізмах та наукових термінах: авгієві стайні, езопівська мова, аріаднина нитка, ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, дамоклів меч, базедова хвороба, бартолетова сіль, піфагорова теорема, гайморова порожнина.
7. Прикметники на **-івський, -инськ, -ївськ** тощо, утворені від власних назв, якщо вони не входять до складу іншої власної назви: шевченківські традиції, пушкінські рукописи, симоненківський стиль, франківські сонети, шекспірівські образи, київські вулиці, черкаські площі, петриківський розпис, опішнянська декоративна кераміка.
8. Назви порід тварин, комах, сортів рослин у загальному вжитку: вівчарка, бульдог, сенбернар, такса, легорн (порода курей), молдова (сорт винограду), антонівка, угорка.

Практичні завдання

Вправа 1. Запишіть речення. Розставте розділові знаки. Виберіть із дужок велику чи малу літеру.

- 1) Темні ділянки (М,м)олочного (Ш,ш)ляху це хмари газу і пилу що закривають дорогу світлу від зірок. Найвідоміша з таких хмар (В,в)угільний (М,м)ішок перебуває у сузір'ї (П,п)івденний (Х,х)рест.
- 2) Астрономи користуючись законами механіки можуть з великою точністю передбачати такі небесні явища, як затемнення (С,с)онця або (М,м)ісяця.
- 3) Швидкість віддалення (А,а)мериканського космічного апарата (В,в)ояджер-1 від (С,с)онячної (С,с)истеми 539 млн. км за годину.
- 4) Знімок зроблений у результаті просвічування рентгенівськими променями називається (Р,р)ентген.
- 5) Вчені з (М,м)асачусетського (Т,т)ехнологічного (У,у)ніверситету Синтія Брізель і Розалінд Пікард створили монітора, який здатен реагувати на настрої користувача.
- 6) Теорія (К,к)вантової механіки розроблена (Б,б)орном (Г,г)ейзенбергом (Д,д)е Бройлер та іншими ученими пояснює поведінку матерії на рівні атомів.

7) Родовища платини знаходяться в (Д,д)ніпропетровській області і (Ч,ч)ортотомлінській (Г,г)еологічній (С,с)структурі. Родовища кремнію розробляються на (Д,д)онбасі в (К,к)риму (П,п)риазов'ї (З,з)акарпатті (П,п)ридніпров'ї.

8) Срібло у (Д,д)онбасі копали ще давні скіфи древляни добували в (З,з)Закарпатті золото.

Вправа 2. Запишіть топоніми. З дужок виберіть велику чи малу літеру. З сімома топонімами складіть речення.

(Д,д)онецький (Б,б)асейн, (Л,л)ьвівсько/(В,в)олинський басейн, (Д,д)ніпровський (Б,б)уровугільний басейн, (З,з)ахідно/(У,у)країнська нафтогазоносна область, село (В,в)еликі (Л,л)уки, (П,п)івденно/(З,з)ахідний (Е,е)кономічний (Р,р)айон, (К,к)риворізький (З,з)алізо/рудний басейн, (П,п)ридніпров'я, (П,п)обужжя.

Вправа 3. Наведіть по 3 приклади на кожне з правил правопису власних назв:

- 1) міфологічні істоти і божества;
- 2) державні посади;
- 3) сорти рослин;
- 4) астрономічні назви;
- 5) складені географічні й топонімічні власні назви;
- 6) назви держав, автономій;
- 7) назви установ та організацій.

Тестові завдання

1. Визначте рядок, у якому при написанні власних назв допущено помилку:

А. Карпати, родина Коцюбинських, Марко Вовчок, Олекса Довбуш, ріка Південний Буг.

Б. Дністер, сім'я Кайдашів, Буковина, Петро Сагайдачний, сузір'я водолія.

В. Кирило Кожум'яка, День Незалежності України, "Кобзар" Т.Г. Шевченка, Климко, Європа.

Г. Данило Галицький, Будинок культури, Григорій Сковорода, оповіді "Повісті минулих літ", Олена.

2. Укажіть, у якому рядку допущено помилку (орфограма – «Велика літера»):

А. Оренбург, острів Святої Єлени, Ощадний банк України, Палац водного спорту.

Б. Нова Зеландія, Начальник відділу, Нормандські острови, Палац культури «Україна».

В. Перше травня, пенсійний фонд України, Тянь-Шань, Севастопольська оборона.

Г. Сейшельські острови, Середня Азія, Співка журналістів України, станція «Нивки».

3. Установіть відповідність між правилами написання власних назв та прикладами до цих правил:

1.	З великої літери пишуться індивідуальні імена людей, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська	А	Кавказький хребет, Східноєвропейська рівнина	1	
2.	Географічні й топографічні власні назви пишуться з великої літери, крім службових слів і родових означень	Б	Республіка Болгарія, Королівство Бельгія	2	
3.	Назви сортів рослин у спеціальній літературі пишуться з великої літери	В	Національна гвардія України, Верховний суд США	3	
4.	У словосполученнях – назвах державних, партійних, громадських, профспілкових та інших установ і організацій як України, так і інших держав з великої літери пишеться лише перше слово, що входить до складу назви	Г	Ярослав Мудрий, Михайло Петрович Старицький	4.	
		Д	Антонівка, Шпанка рання		

4. Укажіть, у якому рядку правильно написано всі власні назви:

- А. Балканський півострів, лауреат Державної премії України, вулиця Петра Сагайдачного, Збройні сили України.
- Б. Організація об'єднаних націй, черкаське староство, стадіон Динамо, готель «Київ».
- В. хотинський замок, паризька комуна, Великдень, орден почесного легіону.
- Г. Володимир великий, хмельниччина, кафедра української літератури, національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського.

5. З'ясуйте, у якому рядку правильно написано всі слова:

- А. День незалежності України, шевченківська премія, цукерки «пташине молоко», Спасівка.
- Б. Харківський клуб металургів, Почаївська лавра, коліївщина, підручник «історія України».
- В. Олександр Невський, народний артист України, Перська затока, сузір'я Великого Пса.
- Г. Західна Україна, Козиний Брід, балканські країни, київський завод Арсенал.

Тема 5. Чергування голосних і приголосних звуків

Теоретичні питання

1. Чергування голосних звуків [о], [е] у словах.
2. Вживання [о], [е] після [ж], [ч], [ш] та [й].
3. Вимова і написання ненаголошених голосних [е] -[и].
4. Вживання ненаголошеного [а] замість [о].
5. Зміна приголосних перед –ськ (ий), -ств(о).
6. Зміна приголосних перед –ин(а), -н-.
7. Чергування у – в, і – й.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
2. Пазяк О. М. та ін. Українська мова. Практикум / Пазяк О. М. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
3. Сікорська З. С., Магрицька І. В., Панченков А. О. Українська мова. Структурований практикум з орфографії / Сікорська З. С. та інші. – К.: «А.С.К.», 2007. – 240 с.

Правопис ненаголошених е, и, о (загальні правила):

1. Написання ненаголошених **е, и, о** перевіряється наголосом: веселий, бо весело; село, бо села; земля, бо землі; червоний, бо червоно; вишневий, бо вишня; примирити, бо мирний; голубка, бо голуб.

2. Пишемо **е** в повноголосних групах **-ере-, -еле-**: зелений, перейти, берег. Проте на межі кореня й суфікса може бути також сполучення **-ери-, -ели-**: меливо, перина, великий.

3. Пишемо **е** при чергуванні **е** з нулем звука: липень – липня, вінець – вінця, горобець – горобця.

4. Пишемо **е** при чергуванні з **і**: каменя – камінь; летіти – літати.

5. Пишемо **и** в буквосполученнях **-ри, -ли-** між приголосними у відкритих складах: тривога, стрибати, кришити, криниця, кривавий.

6. Пишемо **е** у сіфіксах **-ен(я), -ен-, -енк-, -еньк-, -ер (о), -есеньк-, -ечк-, -тель**: кошеня, утворений, Пилипенко, рученька, шестеро, ріднесенький, стрічечка, учитель.

7. У словах іншомовного походження написання **е, и, о** потрібно перевіряти за словником: абрикоса, бобіна, кишенья, сметана, рецепт, директор, цибуля, декада, медаль, чемпіон, пенал, диригент, ресурс, математика, апельсин, шинель, демократія і т.ін.

Ненаголошені о-а у дієслівних основах:

А вживається перед складом з наголошеним а у дієсловах, що означають тривалу чи багаторазову дію, а о – коли дієслово означає одноразову дію і коли в наступному складі а відсутній: допомогти – допомагати; розломити – розламати.

Зміни приголосних при їх збігу:

1. При словотворенні приголосні звуки часто змінюються:

а) з творенням прізвищ на **-енко, -ук** групи при голосних **-ськ-, -зьк-** змінюються в **-щ-, -жч-**: Васько - Ващенко - Ващук, Кузько - Кужченко.

Увага! У присвійних прикметниках від власних імен із групами **-ск-, -ськ-** с на письмі зберігається, а **к** переходить у **ч**: Параска – Парасчин; **-шк-** дає **щ**: Мелашка – Мелашин.

б) Групи приголосних **-ск-, -ст-** змінюються в **щ**, група **-зк-** у **-жч-** при творенні дієслівних форм: простити – прощати, прощу, але: простиш, простить; брязк – бряжчати.

в) з творенням іменників із суфіксом **-ин(а)**: **-цьк + -ин(а) = чч**: козацький – козаччина; донецький – Донеччина, але **Галичина**.

-ськ, -ск- + -ин(а) = щ: одеський – Одещина, віск – вощина.

2. Перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)** деякі приголосні при словотворенні змінюються, змінюючи й самі суфікси:

Г, ж, з + ськ(ий), -ств(о) = зьк(ий), -зтв(о)

Париж – паризький, Кривий Ріг - криворізький

К, ч, ц + ськ(ий), -ств(о) = цьк(ий), -цтв(о)

Дрогобич – дрогобицький, козак – козацький

Х, ш, с + ськ(ий), -ств(о) = ськ(ий), -ств(о)

птах – птаство, Золотоноша – золотоніський

Інші приголосні перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)** на письмі зберігаються завод – заводський, турист – туристський.

3. З творенням вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників **г, ж, з** перед суфіксом **-ш(ий)** змінюється в **-жч(ий)**, а **с + ш(ий) = щ(ий)**: дорогий – дорожчий, важий – важчий, красивий – кращій.

4. Приголосні основи **к, ц(ь)** перед суфіксом **-н-** змінюються в **ч**: рік – річний, місяць – місячний, але: ніч – нічний, поміч – помічник.

Увага! Слова **дворушник, мірошник, рушник, рушниця, сердешний, соняшник** торішній пишуть із **ш**.

Практичні завдання

Вправа 1. До поданих слів дібрати іншу форму чи однокореневе слово, які б ілюстрували чергування голосних.

Водопій, дохід, каменя, льоду, вікон, земель, гребінець, дзвінок, кінь, ніч, особа, Канів, Виїв, ніженька, меншості, щетина, вечоріти, на чолі, вільний.

Вправа 2. Запишіть слова, замість крапок поставте букви е, и, о; поясніть правопис. При потребі користуйтеся орфографічним словником.

Ст.пендія, кр.тичний, кр.шити, кр.вий, б.р.гти, приниж.ння, об.ртається, перп.нд.куляр, т.хнічний, стр.вожений, сем.ро, в.личина, ч.хол, д.станція, фіз..ка, характ.р.зувати, в.нахідник, т.мп.ратура к.піння, м.ханічний, р.сурси, д.ржальце, д.зель, ч.рствий, к.рпатий, м.р.хтіти, к.ш.ня, л.г.нда, плюш.вий, др.жати, пряд.во, рушн.чок, пос.віти, пр.пічок, скр.піти, ж.рдина, ст.бл.на, пш.н.ця, ст. ж.чка, цуц.ня

Вправа 3. Поясніть вживання ненаголошеного [а] замість [о].

1. Восени і горобець багатий. 2. Трактором орати – не лопатою копати. 3. Хто багато робить, той багато й знає. 4. Хазяйське око товар живить. 5. Хочеш їсти калачі – не сиди на печі. 6. То не солдат, що генералом не думає бути.

Вправа 4. Запишіть текст, визначте, де потрібно писати у – в, і – й.

(У, в) спілкуванні завжди відбувається обмін інформацією – комунікація. Вона буває вербальною (і, й) невербальною, зміст її може бути різноманітним, але це завжди повідомлення з певною метою. (У, в) діловому спілкуванні (у, в) процесі управлінської діяльності використовують різноманітні види, типи (і, й) форми комунікації.

Вправа 5. Підберіть однокореневі слова і форми того самого слова, у яких відбулося б чергування приголосних г-з-ж, к-ц-ч, х-с-ш:

Книга, дорога, заслуга, каталог, друг, діалог, допомога, естетика, критика, кібернетика, запах, райдуга, рік, техніка, поверх, успіх, сміх, рух.

Вправа 6. За допомогою суфікса –ств від поданих іменників утворіть нове слово. Поясніть зміни кінцевих приголосних основи:

Студент, козак, пан, килимар, молодець, сусід, птах, ткач, коваль, товариш, брат, багач, люди, земля, бджільник, кадет, дивак, каліка, лісник, купець, чиновник, боягуз, сирота, агент, боягуз, ремісник.

Тестові завдання

1. Укажіть відповідність між прикладами та правилами правопису слів з ненаголошеним Е:

1.	У буквосполученнях - ере-, -еле завжди пишеться Е	А	вихователь	1	
2.	Е пишеться, якщо при зміні слова цей звук випадає	Б	дзеркальний	2	
3.	Ненаголошений Е пишеться, коли його можна перевірити наголосом	В	вигребти	3	
4.	Е пишеться, коли при словозміні він чергується з І	Г	селезень	4	
		Д	серпень		

2. Позначте рядок, де в усіх словах відбувається чергування голосних *o, e* з *i*:

- А. Школа, радість, ніч, острів.
- Б. Береза, гребти, міст, вогонь.
- В. Чоло, сім, лебідь, чверть.
- Г. Тerti, стій, пір'я, рот.

3. Визначте рядок, у якому є помилки у написанні слів з ненаголошеними *e, u*:

- А. Женитися, щелепа, Миколин, городина.
- Б. Куриво, кривавий, деградація, керманіч.
- В. Престол, учитель, пелина, рекитир.
- Г. Морозиво, гриміти, презентація, прем'єра.

4. Визначте рядок, у якому в усіх словах [e] пишемо тоді, коли воно чергується з [i]:

- А. Вер.ск, в.селий, зел.нь.
- Б. Гр.чаний, ж.нити, ч.рвоний.
- В. М.даль, л.тіти, оч.рет.
- Г. Ос.ні, у п.чі, гр..бти.

5. Визначте, у якому рядку слова з ненаголошеними голосними написано відповідно до норм українського правопису:

- А. Зупинятися, левада, багаття, мисливець, марево.
- Б. Багатир, селизень, кликотіти, реплять, мережево.
- В. Медаль, кочан, дерево, гарячий, кешеня.
- Г. Голубка, паганий, великий, козиня, деректор.

6. Установіть відповідність між словами та правилами їх правопису. (Орфограма «Зміни приголосних перед суфіксами -ськ, -ств-»):

1	Перед суфіксами -ськ, -ств- при словотворенні змінюються приголосні к, ц, ч , які дають суфікси -цьк, -цтв	А	Сиракузький, латиський, суецький	1	
2	Перед суфіксами -ськ, -ств- при словотворенні змінюються приголосні г, ж, з , які дають суфікси -зьк, -зтв	Б	Товариський, птаство, матроський	2	
3	Перед суфіксами -ськ, -ств- при словотворенні змінюються приголосні х, ш, с , які дають суфікси -ськ, -ств-	В	Боягузтво, запорізький, убозтво,	3	

4	У словах іншомовного походження та при творенні прикметників від географічних назв чи назв народів зміни приголосних Г, Ж, З, К, Ч, Ц, Х, Ш, С у сполученні з наступними суфіксами -СЬК-, -СТВ- відбуваються за загальними правилами чергування приголосних	Г	Братство, студентський, людський	4	
		Д	Викладацький, молодецтво, козацький		

Тема 6. Спрощення в групах приголосних. Подвоєння, подовження приголосних.

Теоретичні питання

1. Основні групи приголосних, у яких відбувається спрощення.
2. Позначення спрощення на письмі.
3. Подвоєння букв при збігу двох однакових приголосних.
4. Подовження приголосних.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
2. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : «Шлях», 1999. – С. 60– 661.
3. Пазяк О. М. та ін. Українська мова. Практикум / Пазяк О. М. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.

Спрощення в групах приголосних

При словотворенні чи словозміні іноді виникає збіг кількох приголосних, що створює труднощі у вимові. Тому в процесі мовлення один з приголосних випадає – група приголосних спрощується. Найчастіші спрощення в українській мові відбуваються в таких групах приголосних:

- ждн – жн (тиждень – тижневик);
- здн – зн (проїзд – проїзний);
- зкн – зн (брязк – брязнути);
- скн – сн (тріск – тріснути, але випуск – випускний);
- слн – сн (ремесло – ремісник);
- стл – сл (жалість – жалісливий);
- стн – сн (совість – совісний);
- стськ – ськ (місто – міський).

Увага! Спрощення в групах приголосних на письмі не відбувається у таких словах, як **кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, шістнадцять, шістдесят**, у словах іншомовного походження: журналістський, гігантський, туристський, студентський, агентство, компостний, форпостний, авангардистський тощо та у Д. в. іменників 1 відміни жіночого роду: студентка – студентці, альпіністка – альпіністці.

Подвоєння та подовження приголосних

Подовження – це подовжена вимова однакових приголосних звуків [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [ж], [ч], [ш] між голосними (на письмі позначається двома літерами):

- перед **я, ю, і, є** в усіх відмінках іменників середнього роду II відміни (крім родового множини): змагання, життя, волосся, життю, у житті, але змагань, сторіч;
- перед **я, ю, і, є** в усіх відмінках іменників чоловічого та жіночого роду I відміни (за винятком родового множини з закінченням **-ей**): суддя, Ілля, рілля, стаття, (але в родовому множини статей), Іллю, судді;
- перед **ю** в орудному відмінку іменників жіночого роду однини III відміни, якщо в називному відмінку основа їх закінчується на один м'який або шиплячий приголосний: мазь – маззю, ніч – ніччю; Але: радість – радістю, совість – совістю, матір – матір'ю;
- перед **я, ю** в прислівниках типу: зрання, попідтинню, попідвіконню, спросоння, навмання;
- перед **ю, є** у формах теперішнього часу дієслова **лити**: ллю, ллеш, ллемо, а також у похідних виллю, наллю.

Подвоєння приголосних відбувається в таких випадках:

1. Коли збігаються кінцеві і початкові літери різних частин слова (морфем):

а) префікса й кореня: оббігти, віддзеркалений;

б) префікса й префікса: возз'єднання, ззамолоду;

в) кореня або основи на **-н-** (**-нЬ-**) і суфікса, що починається на **н**: годинник, письменник.

г) кінця першої і початку другої частини складноскорочених слів: міськком, юннат;

д) основи дієслова минулого часу на **с**, і постфікса **-ся**: розрісся, піднісся.

2. У збільшувально-підсилювальному суфіксі **-енн(ий)**: здоровенний, силенний, але буквений, шалений;

3. У прикметниках із наголошеними суфіксами **-анн(ий), -яnn(ий), -енн(ий)**: неказаний, незрівняний, непримиренний (але довгожданий).

4. У прикметниках на **-енн(ий), -яnn(ий)** старослов'янського походження: блаженний, священний, огненний.

5. Подвоюються приголосні в словах: бовван, Ганна, ляний, овва, ссати і похідних від них.

Практичні завдання

Вправа 1. Від поданих іменників утворіть прикметники, запишіть їх; поясніть правопис.

Швидкість, первісність, гігант, цілісність, перехресність, захист, випуск, об'їзд, зап'ястя, інтелігент, кістка, вартість, безсмертя, аванпост, якість, контраст, вартість, кількість, користь, баласт.

Вправа 2. На місці крапок, де потрібно поставте пропущені літери. Поясніть правопис слів.

Якіс.ний, кількіс.ний, шіс.надцять, балас.ний, сонце, у кіс.ці, корис.ний, влас.ний, проїз.ний, гігант.ський, учас.ник, випус.ний, ціліс.ний, дилетан.ський, пропагандис.ський, зап'яс.ний, тритиж.невий, шіс.десят, ус.ний, зліс.ний, облас.ний, піс.ний, аген.ство.

Вправа 3. Замість крапок поставте, де потрібно, пропущені літери. Згрупуйте слова відповідно до правил їх правопису

Підсилен.я, безсмерт.я, повноліт.я, виготовлен.я, навман.я, відтворен.я, звучан.я, гран.ю, мудріст.ю, спросон.я, мит.єво, зображуван.я, військ.омат, енергоспоживан.я, ніч.ю, жовч.ю, л.ється, повін.ю, радіомовлен.я, настроєн.я, покликан.я, захоплен.я, знан.я, жит.я, якіст.ю, совіст.ю, невід.ільний, щаст.я, гордіст.ю, напруженіст.ю, від.аніст.ю, задоволен.я, завзят.я, стомлен.ий, переконан.я, обран.я, зібран.ий, зібран.я, питан.я, прохан.я, визнан.я, чут.я, гнучкіст.ю, л.ється, безліч.ю, мудріст.ю, бездоган.о, злагоджен.о, повніст.ю, безімен.ий, детал.ю.

Вправа 4. Розмежуйте слова з подовженням та подвоєнням унаслідок збігу.

Ввічливий, гілля, оббігти, незрівнянний, військкомат, розрісся, годинник, іменний, законний, блаженний, зняряддя, наддашок, почуття, рілля, попідтинню, ллється, Ілля, волосся, юннат, Трипілля, благословенний, кінний, сторіччя, ссавець, возз'єднання.

Вправа 5. Запишіть слова у дві колонки (1 – відбувається спрощення, 2 – не відбувається)

Студен...ський, зап'яс...ний, тиж...невий, фашис...ський, депута...ський, аспіран...ський, виїз...ний, журналіс...ський, кріпос...ник, об'їз...ний, хвас...нути, чес...ний, шіс...надцять, навмис...не, блис...нути, провіс...ник, улес...ливий, контраст...ний, реміс...ник, студен...ці, випус...ний, пис...нути, балас...ний, шіс...сот, щас...ливий

Тестові завдання

1. Визначте рядок, у якому слова з орфограмою «Спрощення в групах приголосних» записано правильно:

- А Тріснути, тижневик, виїздний, контрастний, пестливий.
- Б Рідкісний, ненависний, комендантський, якісний, захисний.
- В Форпостний, туриський, кількісний, баластний, обласний.
- Г Шістсот, кістлявий, гіганський, студентський, чесний.

2. Визначте рядок, де записано слова, у яких спрощення відбувається лише у вимові:

- А. Шістсот, контрастний, корисний, нещасний, гігантський.
- Б. Студентський, шістдесят, шістнадцять, баластний, юристський.
- В. Обласний, туристський, хвастливий, рідкісний, випускний.
- Г. Бандитський, пестливий, тріснути, рискнути, вискнути.

3. Визначте рядок, у якому допущено помилку:

- А. Пізній, жалісний, нещасний, серцевий, аспірантський.
- Б. Совісний, обласний, тижневий, вісник, навмисне.
- В. Масний, студентство, очисний, якісний, бризнути.
- Г. Персні, волейболісті, захисник, швидкісний, вартісний.

4. Визначте рядок, у якому в написанні слова допущено помилку:

- А. Відданість, віддячити, відзеркалення, віддієслівний;
- Б. Беззаконня, беззахисний, безбройний, безземелля;
- В. Оббігати, оббілити, оббрехати, оббризкувати;
- Г. Роззброєння, роззиратися, роззолотити, роззути.

5. Позначте рядок, у якому всі слова пишуться з подовженим приголосним:

- А. галуз.я, л.єш, віт.я, терт.я, попад.я;
- Б. навман.я, сут.ю, забут.я, стат.ей, Ган.ин;
- В. л.яний, збіж.я, повін.ю, сутніст.ю, нал.єш;
- Г. с.авці, наріч.я, латат.я, бов.аніти, спросон.я.

Тема 7. Правопис слів іншомовного походження

Теоретичні питання

1. Написання И, І, Ї
2. Правопис апострофа у словах іншомовного походження
3. Знак м'якшення у словах іншомовного походження
4. Подвоєні та неподвоєні приголосні

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
2. Козачук Г. О. Українська мова: Практикум [Текст] / Козачук Г. О. – К.: Вища школа, 2008. – 416 с.
3. Козачук Г. О., Шкурятяна Н. Г. Практичний курс української мови / Козачук Г. О., Шкурятяна Н. Г. – К.: Вища школа, 1993. – 367 с.

Написання И, І, Ї

И пишеться:

- 1) у загальних назвах після букв **д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р** перед наступним приголосним: дизель, бригада, режим;
- 2) у власних географічних назвах, які закінчуються на **-ида, -ика**: Америка, Корсика, Флорида;
- 3) у власних географічних назвах після приголосних **дж, ж, ш, ч, ц** перед приголосним: Алжир, Чикаго;
- 4) у географічних назвах із звукосполученням **-ри** перед приголосним (крім й): Париж, Мадрид, але Австралія, Ріо-де-Жанейро;
- 5) у ряді інших географічних назв після приголосних **д, т** та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою: Бразилія, Ватикан, Єгипет та в похідних від них: аргентинець, єгиптянин.

І пишеться:

- 1) на початку слова: ідея, інструкція;
- 2) після приголосного перед голосним і перед **й**: гієна, тріумф, радій;
- 3) у власних назвах між приголосними та в кінці слів: Сомалі, Сідней;
- 4) після приголосних у кінці невідмінюваних слів: журі, колібрі, таксі;
- 5) після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** перед наступних приголосним: бізнес, пірат, хімія;

Увага! У ряді слів іншомовного походження, що давно засвоєні укр.. мовою, після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** пишеться відповідно до вимови **и**: спирт, лиман, кипарис.

Ї пишеться після голосного: мозаїка, Енеїда, але в складних словах і після префіксів пишеться **і**: староіндійський, доісторичний.

Правопис апострофа у словах іншомовного походження

Апостроф пишеться тільки перед буквами я, ю, є, ї:

- після приголосних б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ш, ч, р: інтерв'ю, Фур'є
- після кінцевого приголосного префікса: ін'єкція, кон'юнктура.

Апостроф не пишеться:

- перед йо: курйозний, серйозний;
- перед я, ю, коли вони позначають пом'якшення попереднього приголосного: кювет, рюш, Гюго.

Знак м'якшення у словах іншомовного походження

Знак м'якшення у словах іншомовного походження пишеться після приголосних **д, т, з, с, л, н:**

- перед **я, ю, є, ї, йо:** мільярд, бульйон, Ньютон;
- відповідно до вимови після **л** перед приголосним: ательє, альбатрос, дельфін;
- відповідно до вимови в кінці слів: магістраль, дюраль.

Знак м'якшення не пишеться перед **я, ю**, коли вони позначають сполучення пом'якшеного приголосного з **а, у:** тюбик, Аляска, ілюзія.

Подвоєні та неподвоєні приголосні

1. У загальних назвах іншомовного походження приголосні звичайно не подвоюються: бароко, грип, колектив, комісія, сума, шасі

Увага! Лише в окремих загальних назвах зберігається подвоєння:

аннали, білль, бонна, брутто, булла, ванна, вілла, дурра, мадонна, манна, мірра, мотто, мулла, нетто, панно, пенні, тонна.

2. При збігу однакових приголосних префікса й кореня подвоєний приголосний маємо лише тоді, коли в мові вживається паралельне непрефіксальне слово: імміграція (бо є міграція), ірреальний (бо є реальний).

3. Подвоєні приголосні зберігаються в географічних, особових та інших власних назвах: Голландія, Марокко, Ніцца, Руссо, Шиллер та в похідних від цих слів: марокканець, андорський.

Практичні завдання

Вправа 1. Запишіть слова українською мовою.

Інтеграл, арифметика, логарифм, прогрессия, дифференциал, матрица, акустика, диффузия, принтер, координаты, дисперсия, инженер, физика, инструкция, монитор, алгоритм, клавиатура, диск, субъект, полимеры, процессор, периметр, параллелепипед, дизъюнкция, иррациональный, программа, объём, Ньютон, брутто, серьёзный, аппарат, приоритет, ассоциативный, калькулятор.

Вправа 2. Перепишіть слова, вставляючи букви е, и, і. Свій вибір обґрунтуйте.

Ц..вілізація, р..гіон, д..ректор, кр..терій, д..фіцит, д..позит, тер..торія, пр..оритет, м..дицина, ж..рандоль, з..фір, р..туал, м..дальйон, м..трополит, єх..дна, к..ргиз, бургом..стр, к..парис, Ват..кан, інт..лект, Ар..стотель, д..плом, д..настія, Ваш..нгтон, г..ніальний, х..мера, м..тодика, Мадр..д, Австр..я, ц..стерна, р..жим, с..луєт.

Вправа 3. Запишіть іншомовні слова у три колонки: у першу – із пропущеною літерою и, у другу – з і, у третю – з ї.

Ол.гархія, езу.т, опт.ка, хрон.ка, моза.ка, бар.ль, тотал.затор, у.к-енд, опц.он, дада.зм, реж.м, ваканс.я, експоз.ція, сертиф.кат, транз.т, в.кторина, оле.н, ма.с, ол.мп.ада, інту.ція.

Ключ: за першими літерами прочитаєте українське прислів'я.

Вправа 4. Перепишіть слова, поставте, де потрібно, апостроф або знак м'якшення. Поясніть правопис та лексичне значення слів.

Асфал.т, міл.йон, порт.ера, медал.йон, бар.ер, бул.йон, грав.юра, б.юро, п.юре, ад.ютант, комп.ютер, н.юанс, п.юпітр, бракон.ер, Нью-Йорк, барел.єф, конференс.є, р.юш, блюз, В.єтнам, мад.яр, суб.єкт, п.єдестал, порт.є, Н.ютон, ін.єкція, прес-пап.є, кар.єрист, Кордил.єри, Г.юго, кон.юнктура

Вправа 5. Запишіть слова іншомовного походження, замість крапок поставте пропущені літери. Де можливо, позначте префікс.

Еф.єкт, с.стема, рег.н.ратор, ц.клограм.а, фото.люстрація, ц.ркуль, формал.зація, фактор.озмірність, ампл.туда, ас.нхронний, д.аграм.а, рез.стор, діаграм.а, д.зель, деф.єкт, дес.метрія, депрес.ія, демодуляц.я, кос.нус, д.намо, мас.ивність, павіл.йон, регрес., стат.стичний, реж.м, рекомб.нувати, ім.ігрант, гор.зонталь, дист.ляц.я.

Тестові завдання

1. Позначте рядок, у якому допущено помилку в написанні іншомовного слова:

- А. Епілог, бонна, візит, візаві, Сицилія.
- Б. Алгоритм, гімназія, алегро, мінімум, мадонна.
- В. Пюпітр, пікет, дирекція, фуршет, барельєф.
- Г. Еквивалент, контингент, альянс, динамік, Ріо-де-Жанейро.

2. Укажіть, у якому рядку слова іншомовного походження написано правильно:

- А. Імміграція, інтервю, Феєрбах, парфюмерія, Балтика.
- Б. Інтермецо, Марокко, мільярд, брошура, Ватикан.
- В. Русо, кіпарис, п'єдестал, кон'юнктура, голландець.
- Г. Фейєрверк, мадона, біллє, марсельєза, ін'єкція.

3. Установіть відповідність між словами та орфографічним правилом «Правопис літери -и- у словах іншомовного походження»:

1	-И- пишеться у ряді географічних назв після приголосних д, т.	А	Брошура, журі	1	
2	-И- пишеться у географічних назвах з кінцевими -ида, -ика.	Б	Алжир, Чикаго	2	
3	-И- пишеться у географічних назвах після приголосних дж, ж, ч, ш, щ, ц перед приголосним.	В	Крит, Великобританія	3	
4	-И- пишеться у географічних назвах із звукосполученням -ри- перед приголосних (крім -й-)	Г	Флорида, Америка	4	
		Д	Единбург, Братислава		

4. Укажіть рядок, у якому неправильно написано слова іншомовного походження :

- А. Ефемерний, комуна, хобі, тонна, нюанс.
- Б. Фігура, ідилічний, орфографія, гербарій, фойє.
- В. Шіллер, Голандія, пленум, інтермеццо.
- Г. Ванна, імміграція, анотація, ортодокс, фюзеляж..

5. Позначте, у якому рядку допущено помилку в написанні іншомовного слова:

- А. Мажор, бонна, візит, майонез, віньетка.
- Б. Емміграція, гімназія, мадонна, ізоляція, анотація.
- В. Пюпітр, пікет, ноу-хау, міледі, п'єдестал.
- Г. Ренесанс, контрреволюція, мілорд, нумізматика, конференсьє.

6. Визначте, у якому рядку літеру И треба писати в усіх словах іншомовного походження:

- А. Дец...метр, д...фтонг, К...пр, дез...нформація, ід...лія.
- Б. Єг...пет, м...тра, ч...пси, ант...біотик, С...рія.
- В. Ф...льтр, граф...н, к...зил, соц...олог, к...парис.
- Г. Фіз....ка, Амер...ка, м...нор, дез...інфекція, дец...метр.

Тема 8. Лексикологія та фразеологія

Теоретичні питання

1. Поняття про лексику. Лексичне значення слова.
2. Однозначні і багатозначні слова. Пряме та переносне значення слова.
3. Синоніми, антоніми, омоніми, пароніми.
4. Діалектні та професійні слова.
5. Запозичена лексика.
6. Застаріла лексика (архаїзми та історизми). Неологізми.
7. Поняття про фразеологізми. Фразеологізми в ролі членів речення.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
2. Козачук Г. О. Українська мова: Практикум [Текст] / Козачук Г. О – К.: Вища школа, 2008. – 416 с.
3. Українська мова. Посібник для вступників до вузів // Л. П. Кононенко, Л. О. Кадомцева, Л. І. Мацько. – К.: Либідь, 1992. – 225 с.
4. Український правопис – К.: Наук. думка, 2010. – 240 с.

Лексика (від гр. *lexikos* – той, що відноситься до слова) – це всі слова, що є в тій чи іншій мові. Терміном «лексика» ще позначають окремі шари (книжна, емоційно забарвлена, нейтральна) або групи (побутова, професійна) лексики, словниковий склад окремих творів чи письменників (лексика творів Лесі Українки).

Наука, яка вивчає лексичний склад мови називається **лексикологією**. **Слово** – одиниця мови, яка дає найменування предметам, діям і процесам властивостям (дівчина, слухати, повільно, гарний тощо). Усі слова поділяються на дві групи – *самостійні* (друг, студент, відмінник, успішний, відвертий, відповідально) і *службові* (**не** думати; **не** весело, **а** сумно; **посеред** вулиці; **літній** і **теплій**). **Увага! Службові слова лексичних значень не мають.**

Слово як одиниця мови характеризується такими ознаками: 1) складається із звуків і має один основний наголос; 2) має лексичне значення; 3) може поділятися на менші значущі частини – морфеми (корінь, суфікс, префікс, закінчення). Слово виступає назвою узагальненого поняття про предмети та явища. Слова, які означають назви, що співвідносяться з конкретними предметами, властивостями і діями, належать до слів з конкретними значеннями, наприклад, *щоденник, учень, сумлінний, працювати, вчитися*, а слова, які не співвідносяться з конкретними предметами, властивостями, діями, належать до слів з абстрактним значенням, наприклад, *сумління, задоволення, радість, хвилювання*.

В українській мові слова можуть бути *однозначними* (моносемічними) і *багатозначними* (полісемічними) залежно від того, як вони пов'язані з іншими словами у реченні (словосполученні).

Значна частина слів – однозначні, або моносемічні. До них належать: 1) **терміни** (*морфологія, катет, кисень, серцева недостатність*); 2) **назви різновидів дерев, кущів, ягід** тощо (*осока, дуб, маслюк, суниця*); 3) **назви тканин** (*шифон, ситець, вельвет*); 4) **власні назви** (*Черкаси, Жашків, Дніпро, Рось, Вісла, Карпати*). **Увага!** Іноді серед термінологічної лексики трапляються багатозначні слова (*корінь* у математиці, лінгвістиці, біології); (*операція* у медицині, військовій справі). У багатозначних словах одне з його значень, як правило, первинне – *основне*, а решта – *переносні*. На основі переносного значення виникає **метафора** (перенесення значень): *Реве та стогне Дніпр широкий* (Шевченко); **метонімія** (перейменування): *читав Бальзака*; **синекдоха** (назва частини предмета у значенні його цілого): *Уся школа була на канікулах*.

Слова, різні за значенням, зазвичай не тотожні за звуковим складом. У мові є частина слів, які мають різні значення, але однакові за звуковим складом. Це **омоніми**. Вони можуть бути *лексичними, граматичними (омоформи), фонетичними (омофони)*. *Лексичні* тотожні за звуковим складом і написанням у всіх граматичних формах (*ключ – знаряддя для відмикання і замикання замка; ключ – джерело*). *Граматичні* – збігаються за звучанням і написанням лише в окремих граматичних формах (*три – числівник, три – дієслово*). *Фонетичні* – збігаються за звучанням, але різняться написанням (*розв'язувати задачу, зайти за дачу*). *Омографи* - збігаються за написанням, але відрізняються значенням і наголосом (*Обід – обІд, ЗАмок – замОк*). Омонімію слід відрізнити від багатозначності. **Увага!** Слова-омоніми утворюють різні синонімічні пари, а багатозначні слова спільні за значенням (семантикою).

В українській мові одне й те саме поняття може називатися по-різному. Для таких назв використовують слова-синоніми. *Слова, що мають близьке або тотожне значення, називають синонімами* (від грец. *synonymia* – однойменність). Зазвичай такі слова об'єднуються у групи і творять синонімічні ряди. У складі синонімічного ряду одне слово є *основним* (стрижневим), а всі інші групуються навколо нього. *Основне* – це найбільш уживане та стилістично нейтральне слово, яке не має додаткових відтінків.

Синоніми поділяють на *абсолютні* та *відносні*. *Абсолютні* синоніми виявляють повний збіг значення, а *відносні* часто відрізняються лише відтінками значень. Абсолютними вважають слова *громадянство* та *підданство, лінгвістика* та *мовознавство, азбука* і *абетка, юрист* і *правник*. Відносні синоніми можуть різнитися за сферою використання (наприклад, *вада, недолік – дефект, гандж*) та за відтінками значень (наприклад, *говорити – ректи, виголошувати*). Для текстів книжного мовлення, тобто офіційно-діловий та науковий стилі, є характерним використання таких слів, що забезпечують нейтральність викладу і допомагають точно висловити

думку. Отже, при використанні синонімів слід зважати на семантико–стилістичні особливості цих слів, оскільки деякі з них можуть мати додаткові експресивні відтінки. У зв'язку з цим синоніми поділяють на *семантичні* і *стилістичні*. *Семантичні* мають різні смислові відтінки (*сміливий, відважний, відчайдушний, хоробрий*), а *стилістичні* мають різні стилістичні відтінки (*йти, плентатись, човгати, пхатися, брести*).

Слова з прямо протилежним значенням називають **антонімами** (*веселий – сумний, гарний – поганий, день – ніч*). **Увага!** В антонімічні пари об'єднуються слова лише з певною лексичною спільністю. Не можуть бути антонімами слова *гарний – чепурний, працювати – веселитися* та назви кольорів (*червоний – зелений*), крім *чорний – білий*.

Пароніми – це слова, а також фразеологічні одиниці й синтаксичні конструкції, що при повній або частковій семантичній відмінності є дуже подібними за формою, внаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні або спеціально обіграватися зі стилістичною настановою. Пароніми, як правило, належать до однієї частини мови. Розрізняють пароніми **різнокореневі** (*ступінь – ступінь, компанія – кампанія*), **спільнокореневі** (*людський – людний, дружний – дружній*). Спільнокореневі пароніми відрізняються префіксами, суфіксами, закінченнями (*нагода – пригода, вдача – удача, ефективний – ефектний*). Більшість паронімів близькі за походженням, наприклад, *підслідний* («який перебуває під слідством») – *підслідчий* («призначений для тих, хто перебуває під слідством»). Деякі пароніми в окремих значеннях можуть уживатися як синоніми. Дієслова *відзначати* і *зазначати* об'єднуються значеннями «виділяти позначками» або «звертати увагу на щось»: *відзначати/зазначати* на полях, промовець *відзначив/зазначив* щось. **Увага!** Перевірити значення паронімів можна за тлумачним словником, спеціальним словником паронімів, а також за довідником з культури української мови.

Усі слова української мови становлять її словниковий склад. В ньому відображаються усі зміни в житті суспільства. Переважна частина слів не реагує на зміни у суспільстві, зберігає своє первісне значення і сталий склад. До слів зі стійким значенням належать відповідно такі групи назв: **назви людей за родинними стосунками** (*батько, баба, онук, син*); **назви явищ природи** (*дощ, завірюха, сніг*); **частин тіла** (*голова, палець, вухо*); **тварин** (*собака, корова, вівця, коза, горобець*) та **загальновідомих рослин** (*очерет, пшениця, гречка, буряк*); **назви приміщень** (*вікно, кімната, стіна*), **меблів** (*стілець, ліжка*), **знарядь і процесів праці** (*коса, молоток, читати, писати*); **назви їжі, питва** (*квас, пиво, каша*); **назви ознак** (*тихий, зелений, добрий*), **почуттів людини** (*щастя, радість, ненависть*); **назви числових та абстрактних понять** (*три, вісім, питання, життя*). Значна частина таких слів нейтральні зі стилістичного погляду і належать до загальноживаної лексики.

До слів, які мають обмежене використання, належать **професіоналізми, терміни, діалектизми**. **Терміном** називають спеціальне слово, що використовують для називання конкретного поняття з якоїсь галузі знання

(теорема, катет, морфологія, синтаксис). У кожній галузі виробництва створюється своя лексика, яка включає слова, що отримали назву **професіоналізми** (камбуз, кок – у моряків, віра, майна – у кранівників тощо). Слова, які вживають на певній території України називають **діалектизмами** (кукуля – зозуля, вуйко – дядько, файно – гарно). **Увага!** Діалектизми не входять до лексичного складу української літературної мови.

У лексичній системі української мови значна частина власне українських слів, що виражають специфіку української мови, а також іншомовних, які характеризують інші мовні системи. Власне українські слова відрізняються специфічним словотворенням (суфікси –ин, -анин, івник, -ець, -к, -ень, -ик, -ищ, -езн, -есеньк, -ячк; префікси су-, між-, межі-, по-, прі- тощо): днище, рятівник, учень, величезний, малесенький, сузір'я, прізвище.

Словниковий склад української мови постійно змінюється: одні слова зникають з ужитку (**історизми**), інші зникають, оскільки зникають явища і поняття, які вони називають, (**архаїзми**), ще інші виникають у мові (**неологізми**). До історизмів належать такі слова: жупан, хорунжий, дворянин, цар. **Архаїзми** – один із типів застарілої лексики, який позначається тим, що явища і предмети збереглися у мові, але отримали інші назви (перст – палець, уста – губи). Поповнення словникового складу української мови відбувається за рахунок нових слів: загальнонародних та авторських неологізмів (**оказіоналізмів**) (вічнодумний, велемовний світ, бистрозір, підсмуток очей).

В українській мові, крім окремих слів, є стійкі словосполучення. **Фразеологія** (гр. phrasis – вираження, logos – вчення) – розділ мовознавства, в якому вивчають лексично неподільні поєднання слів. Також фразеологією називають сукупність властивих мові усталених зворотів і висловів.

Основна одиниця фразеології – **фразеологізм** і визначається як лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів за принципом словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мові за традицією.

До основних ознак фразеологізмів належать наступні:

- відтворюється як готова значеннева одиниця;
- має стійку структуру;
- значення фразеологізму єдине, узагальнене і експресивне;
- характеризується стійкістю граматичної форми й сталим порядком слів;
- слова у складі фразеологізму часто мають переносне значення.

Є кілька класифікацій фразеологізмів, найпопулярнішою з яких є класифікація В.В. Виноградова:

а) **фразеологічні зрощення** – стійкі сполучення слів, значення яких не виводиться зі значень слів з їх змісту: дати драла, точити лясц;

б) **фразеологічні єдності** – цілісні сполучення слів, у яких значення частково мотивується значеннями окремих слів: *мілко плавати, товкти воду у ступі*;

в) **фразеологічні сполучення** – стійкі мовні звороти, в яких один компонент має власне значення: *нічого в рот не брати, брати близько до серця*.

До фразеологізмів також належать такі сталі словосполучення, як прислів'я, приказки, крилаті слова і вислови.

Прислів'я – влучний вислів, який у стислій формі узагальнює різні явища життя: *Не все те золото, що блищить*.

Приказка – влучний, часто римований вислів, близький до прислів'я, але без повчання: *міряти на свій аршин*.

Крилаті слова і вислови – стійкі образні вислови з фольклорних, літературних, наукових джерел, вислови видатних людей: Гроші не пахнуть (Веспасіан).

Увага! У реченні фразеологізм виступає як один член речення: Дуже хотілося заморити черв'ячка.

Практичні завдання

Вправа 1. Розрізніть значення паронімів та складіть з ними речення

Тактовний – тактичний, афект – ефект, корисний – корисливий, декваліфікація – дискваліфікація, відносини – відношення, професійний – професіональний, задача – завдання, авторитетний – авторитарний, економний – економічний, діляниця – ділянка, показник – покажчик.

Вправа 2. Перепишіть речення, виберіть з дужок правильний варіант слова.

1. В акціонерному товаристві посада голови (виборна, виборча).
2. Злочин було скоєно у стані (ефекту, афекту). 3. Студенти нашої групи охоче виконували (громадянські, громадські) доручення. 4. Мій товариш працює в страховій (компанії, кампанії). 5. Ця земельна (діляниця, ділянка) передана у власність громадянам. 6. Ми повинні дотримуватися не лише правил, але й знати (виключення, винятки) з правил. 7. Після перемоги над фашистськими загарбниками цю людину (ослаблювали, услаблювали) всі селяни. 8. Для проведення перевірки було створено (авторитарну, авторитетну) комісію. 9. У столиці України дуже багато (пам'ятників, пам'яток) архітектури. 10. Рятувальниками було запропоновано (виключити, вимкнути) двигун.

Вправа 3. Доберіть до слів-паронімів синоніми, складіть із ними речення.

Авторитарний – авторитетний, гармонійний – гармонічний, фамільний – фамільярний, виборний – виборчий, вдача – удача, відносини – відношення, привітальний – привітний, настійливий – настійний, розбещений

– розпечений, здатний – здібний, економний – економічний, тактовний – тактичний, таємний – таємничий.

Вправа 4. Зредагуйте вирази.

Добирали виключно обдарованих, виключно науковий інтерес, відкрив вікно, відкрити підручник, підраховувати значення, гарантований договір, з корисних міркувань, мовний норматив, професіональна кваліфікація, програмове навчання, рідка рослина, швидкісні рухи, кристалічна ваза, виклад дисципліни.

Вправа 5. Визначте розряди поданих синонімів (абсолютні – відносні). Складіть з абсолютними синонімами речення.

Аварія – катастрофа, громадянство – підданство, стежити – приглядати, адвокат – оборонець, юрист – правник, ватажок – отаман, в'язень – невольник, інцидент – випадок, формально – де-юре, батьківщина – вітчизна, відсоток – процент, листування – кореспонденція, боржник – дебітор, демократія – народовладдя.

Вправа 6. Доберіть із довідки до поданих слів іншомовні синоніми. Складіть із ними речення.

Передмова, дорадчий, занепад, листування, показ, рівність, згода, переселення, рівновага, терпимість, пристосовництво, підкуп, порада, вільний, відособлений, пояснення, міжнародний, безперервно, затверджений, запас, згодом, застава, рішення

Довідка: толерантність, консенсус, ратифікований, корупція, резолюція, конформізм, інтернаціональний, рекомендація, інтерпретація, сепаратний, іпотека, регрес, консультативний, резерв, баланс, нон-стоп, антиципація, паритет, преамбула, вакантний, міграція, кореспонденція, презентація

Вправа 7. Встановіть синонімічну відповідність між словами та словосполученнями із першої та другої колонок

Приходити до висновку	Згідно з
Ознайомитися	Надмір
Знаходити прискорення	Зауважити
Не можна	Благодійність
З огляду на викладене вище	Обчислювати прискорення
Дійти взаєморозуміння	Робити висновок
Зробити зауваження	Здійснити знайомство
Доброчинність	Порозумітися
Надлишок	Зважаючи на викладене вище
Відповідно до	Неможливо

Вправа 8. Поясніть різницю в значенні слів, уведіть їх у речення:

Власний – особистий, вірно – правильно, вакантний – вільний, вартість – значимість, великий – масивний, винахідливий – вигадливий, випробовування – екзамен, рухливий – динамічний.

Вправа 9. Перепишіть слова, групуючи синоніми за синонімічними рядами.

Рахування, агресивний, абсолютний, безпідставний, випадок, відмінність, цілковитий, різниця, лічба, випадковість, експансіоністський, необґрунтований, пригода, відхилення, інтервенціоністський, лік, несхожість, загарбницький, недоказовий, всеосяжний, всеохоплюючий, голослівний, несхожість, інцидент, завойовницький, числення, завойовний, лічення, повний, невмотивований, тотальний, неаргументований, подія.

Вправа 10. Продовжити фразеологізм:

Не бачити смаленого ...; ламатися як ...; і швець, і жнець, ...; ловити рибку ...; кортить мерзлого ...; робити ...; сипати зайцям

Довідка: солі на хвіст, гречаний бублик, і на дуду грець, вовка, в Петрівку, кислу міну, в каламутній воді.

Вправа 11. Доберіть слова-синоніми до кожного стійкого словосполучення. Запишіть.

На лопатки покласти, носом рибу вудити, їздити верхи, скрутити в'язи, зловити на гачок, метати іскри, на кулачки битися, птах високого польоту, брати за душу, ловити гав, відбитися від рук, хоч у око стрель, кіт наплакав, на сьомому небі, пройти крізь вогонь і воду, давати березової каші, м'яти ханьки, одним миром мазані, купатися в золоті, нога за ногою, не бачити смаленої сови, дерти кирпичу, баяндраси правити, як чорна хмара, попасти в тенета, хоч свічки ліпи, на кид стріли, розсипати кислиці.

Вправа 12. Доберіть до поданих тлумачень відповідні фразеологізми

Дуже гарна людина, висловлюватися недоречно, нерозумно; діяти по-різному, говорити щось неприємне, перехитрити кого-небудь, цілком зрозуміло, поводитися спокійно, не реагуючи ні на що; бути провідним у чомусь, робити щось зовсім неякісно; за продуманою схемою, так, як слід

Довідка: нести ахінею, пришпилити квітку, чорним по білому, ні кує ні меле, хоч картину малюй, один в ліс, один по дрова, спіймати на вудочку, грати першу скрипку, як по нотах, через пень-колоду.

Тестові завдання

1. Позначте рядок, в якому подано синонімічний ряд:

- А. Випадок, випадковість, випадковий, випадати, випасти.
- Б. Поверхня, поверховий, поверхневий, поверх, багатопверховий.
- В. Неодмінний, неухильний, обов'язковий, неминучий, постійний.
- Г. Прихильний, привітний, привітальний, людяний, дружелюбний.

2. Знайдіть рядок, в якому всі пари слів - синоніми:

- А. Розбещений – розпещений, людяний – людний, недолік – вада, юрист – правник.
- Б. Високий – низький, веселий – сумний, свіжий – давній, консенсус – згода.
- В. Сакраментальний – обрядовий, священний – заповітний, узвичаєний – традиційний, демократія – анархія.
- Г. Пагіння – літорост, писанка – крашанка, потвора – страховисько, садиба – обійстя.

3. Виберіть рядок, в якому подано лексичне значення слова кетяг:

- А. Сильне бажання, потяг до здійснення чого-небудь.
- Б. Потвора, страхіття, привид, примара.
- В. Пучок ягід або квітів на одній гілці, стеблині.
- Г. Дворічна трав'яниста рослина родини Зонтичні.

4. Виберіть рядок, в якому подано лексичне значення фразеологізма співати дифірамби:

- А. Ухилятися від розмов.
- Б. Вихвалити кого-небудь.
- В. Допомогати кому-небудь у досягненні мети.
- Г. Сприймати щось ідеалізовано, у кращому вигляді.

5. Знайдіть рядок, в якому подано пароніми:

- А. Вмикати – вимикати, залазити – вилазити, наступ – відступ, атака – котратака.
- Б. Небезпечність – безпечність, жартівливий – журливий, огидний – огрядний, великий – величавий.
- В. Жорсткий – жорстокий, питання – запитання, музичний – музикальний, банковий – банківський.
- Г. Абсолютний – цілковитий, безладний – безпорадний, славити – уславити, радіти – радити.

6. Знайдіть рядки, в яких подано пароніми:

- А. Комунікабельний – комунікативний, здавна – віддавна, осягнути – досягнути.
- Б. Корисливий – корисний, фамільний – фамільярний, анотація – конотація.
- В. Працювати – ледарювати, доброта – доброзичливість, луска – ласка.
- Г. Обачний – обачливий, компетентний – компанійський, курсор – курсив.
- Д. Декваліфікація – дискваліфікація, мелодійний – мелодичний, вигода – нагода.

7. Позначте рядки, де подано фразеологічні синоніми:

- А. У дідька в зубах – на кид стріли.
- Б. Влипнути в історію – убратися по самісінькі халяви.
- В. Ставати на диби – хоч у вухо бгай.
- Г. Наче три дні не їв – семимильними кроками.
- Д. Святий дурень – туман вісімнадцятий.

8. Знайдіть рядки, в яких подано речення, що містять діалектизми:

- А. Хлопці дуже боялися, що не зможуть вписатися в цей колектив.
- Б. Навколо цієї зустрічі розгорілася така шумиха, що й небові було спекотно.
- В. Про цього юнака ходили цілі легенди, бо він мав таку путеру в руках, що ніхто не міг відважитися з ним битися.
- Г. Після цієї розмови у неї на душі було тривожно, наче камінь на серці.
- Д. Легінь весь час хтів її образити, але тим самим завдавав собі рахуби.

9. Позначте рядки, в яких подано речення, що містять застарілу лексику:

- А. Черкеси були дуже запальним народом, оскільки всі кавказці мають «гарячу» вдачу.
- Б. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок.
- В. Для того, щоб подорож була не обтяжливою, було запропоновано найняти збіржу.
- Г. Конституція України має найвищу юридичну силу.
- Д. Будь-який оратор завжди має бути толерантним.

10. Позначте рядки, в яких подано речення, що містять емоційно забарвлену лексику:

- А. Наше завдання – це гарно і добросовісно виконувати свої обов'язки.
- Б. Ми повинні пам'ятати, що не будь-який документ має юридичну силу, а лише той, що завірений нотаріально.
- В. Всі громадяни держави повинні чітко дотримуватися законів своєї країни.
- Г. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води.
- Д. А чорні силуети все ворушились, сунулись та миготіли в якійсь ніби оранжереї, сповненій ярим білим, сливе сонячним світлом.

Тема 9. Будова слова. Словотвір та орфографія.

Теоретичні питання

1. Спільнокореневі слова і форми слова.
2. Основа слова та закінчення змінних слів. Значущі частини слова: корінь, префікс, суфікс, закінчення.
3. Вимова й написання префіксів з-, роз-, без-, пре-, при-, при-.
4. Змінювання і творення слів. Основні способи словотворення в українській мові. Зміна приголосних при творенні слів.
5. Правопис складних і складноскорочених слів.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів [Текст]: навчальний посібник для вступників до вищих навчальних закладів / Г. О. Козачук. – 7-ме вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 287 с.
2. Сікорська З. С., Магрицька І. В., Панченков А. О. Українська мова. Структурований практикум з орфографії / Сікорська З. С. та інші. – К.: «А.С.К.», 2007. – 240 с.
3. Український орфографічний словник: близько 174 тис. слів [За ред. В. Г. Скляренка], уклад.: В. В. Чумак та ін. – 8-е вид., переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2008. – 997 с. – (Словники України).
4. Український правопис – К.: Наук. думка, 2010. – 240 с.

Більшість повнозначних слів в українській мові складаються з двох і більше значущих частин, наприклад: кореня і закінчення (**літ(о)**, **син(ій)**, **ходж(у)**), префікса і кореня (**пере-клад**, **роз-лад**), кореня, суфікса і закінчення (**ліс-ов(ий)**, **велич-езн(ий)**) тощо.

Усі слова нашої мови можна поділити на слова з **непохідними** основами (від яких утворюються інші слова) та слова з **похідними** основами. Під основою прийнято розуміти частину слова без закінчення. Непохідні основи мають у своєму складі лише корінь, похідні – ще хоча б один словотворчий афікс (префікс, суфікс, постфікс). До слів з непохідними основами належать, наприклад, *ліс, сад, море, поле, літо, синій, чорний, п'ю*; до слів з похідними основами – *перелісок, садівник, заморський, польовий, літній, посиніти, зчорнітися, допити*.

Префікси, корені суфікси, закінчення, (флексії) та постфікси називаються **значущими частинами слова**, або **морфемами**. **Префікс** (від лат. *praе* –попереду та *fixus* – прикріплений) – значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для творення нових слів чи нових форм Наприклад: *казати – сказати, наказати, переказати, підказати доказати; сумнівний – безсумнівний; миліший – наймиліший*. **Корінь** – це спільна частина споріднених слів. Наприклад, для споріднених слів *сад, садок*,

садівник, садовий коренем є спільна частина *сад-*; для *ходить, заходити, перехід, вхід, вихід* – частина *ход-* (*хід-* у закритому складі). **Суфікс** (від лат. *suffixus* – прикріплений) – значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для творення нових слів чи нових форм. Наприклад: *малий* – *маленький, малесенький, малюсінський*; *трава* – *травинка, травиця, травиченька*. **Закінчення** – це змінна морфема, яка стоїть після суфікса чи після кореня (у непохідних основах) і служить для зв'язку слів між собою. **Постфікс** (від лат. *postfixus* – прикріплений після) – значуща частина, що стоїть після закінчення і служить для творення нових слів чи нових форм (графічне позначення таке ж, як і суфікса). Наприклад: *бити* – *битися, скажи* – *скажи-но*. Процес творення нових слів у мові має назву **словотворення**. Нові слова утворюються на базі вже існуючих. Слово, яке служить базою для утворення іншого, називається **твірним**. Наприклад, для іменника *правдивість* твірним словом є прикметник *правдивий*, а для *правдивий* – іменник *правда*. Твірною основою може бути і ціле твірне слово. Так, у наведених прикладах твірні слова і твірні основи збігаються: *передивитися* – *дивитися*, *накреслити* – *креслити*, *підрозділ* – *розділ*. **Увага!** Ряд спільнокореневих слів, розташованих відповідно до послідовності їх творення, називається **словотворчим гніздом**. Наприклад: *чорний* – *чорніти* – *почорніти* – *почорніння*. Слово, яке утворилось на базі існуючого в мові, називається **похідним**.

Словниковий склад української мови безперервно змінюється, поповнюється новими словами. **Словотвір** вивчає словотворення (деривацію), тобто утворення від наявних у мові слів нових, тобто з новим лексичним значенням, за допомогою різних засобів: **афіксів** (*префіксів* (гомін – відгомін), *суфіксів* (ліс – ліс-ов-ий), *основоскладання* (гол-о-дранець), *абревіації* (сіль-рада, ЧНУ), *словоскладання* (лікар-кардіолог).

В українській мові виділяють *морфологічні* й *неморфологічні* способи творення слів. **Морфологічний** спосіб творення слів – основний. До цього способу належить **префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний, осново- і словоскладання, абревіація**.

Префіксальний спосіб характеризується додаванням до твірної основи префікса (порядок – **безпорядок**, дід – **прадід**). **Суфіксальний** спосіб – це утворення нового слова за допомогою суфікса. Суфікси широко вживаються при словотворенні іменників та прикметників, менше дієслів. За функцією вони поділяються на: 1) словотворчі, що утворюють нові слова (*годин-ник, здоров-енний*), і 2) формотворчі, що утворюють граматичні форми і належать до засобів словозміни (для вищого ступеня прикметників і прислівників: *весел-іший, -іш*, для дієприкметників і дієприслівників:

зробл-ен-ий, викона-вши). **Постфіксальний** спосіб – спосіб творення слів шляхом приєднання до твірної основи словотворчих постфіксів: битися – бити, миритися – мирити.

Префіксально-суфіксальний спосіб характеризується одночасним додаванням префікса і суфікса до твірного слова: *при дорозі – придорожній, свічка – підсвічник*). **Безафіксний** спосіб (відкидання значущих чатин) – це спосіб творення слів шляхом укорочення (усічення) твірного слова: відхід – відходити, закид – закидати, зелень – зелений. **Основоскладання** – спосіб творення слів шляхом поєднання твірних основ кожного зі слів, що входять до базової сполуки – підрядної чи сурядної. Наприклад: *життєпис – життя писати, лісостеп – ліс і степ, кисло-солодкий – кислий і солодкий*. **Увага!** Словотворчим афіксом у таких випадках виступає **інтерфікс** – морфема, яка сполучає твірні основи. Цей спосіб творення може супроводжуватися суфіксацією: *правосторонній – права сторона, однобічний – один бік*. **Увага!** Прикметники, утворені на базі сурядної сполуки слів, пишуться через дефіс (*блакитно-синій, студентсько-викладацький, науково-технічний, мовно-літературний*), а прикметники, утворені на базі підрядної сполуки – разом (*народногосподарський, важкоатлетичний, західноукраїнський*). Складання може відбуватися і без інтерфікса (*всюдихід – всюди ходити*). Окремо виділяють складання слів: *батько-мати – батько і мати, хліб-сіть – хліб і сіль*. Слова, утворені способом складання, називаються складними. Одним із різновидів складних слів є складноскорочені слова (аббревіатури). Вони можуть утворюватися:

а) складанням частин кожного із твірних слів, що входять до базового словосполучення: *завмаг – завідувач магазину,*

б) складанням частини твірного слова і цілого твірного слова: *держадміністрація – державна адміністрація,*

в) складанням назв початкових букв твірних слів: *УТН – Українські телевізійні новини, ЛПУ – Ліберальна партія України,*

г) складанням початкових звуків твірних слів: *рагс – реєстрація актів громадянського стану, ДЕК – державна екзаменаційна комісія;*

д) складанням початкових частин і звуків, букв, цифр тощо: *облвно – обласний відділ народної освіти.*

Увага! Як окремий спосіб словотвору виділяють також субстантивацію (*полонений-бранець*) та адвербіалізацію (*восени*) і прономіналізацію як морфологічно-синтаксичні засоби словотвору з переходом слова до інших частини мови. Ці способи належать до **неморфологічних**. До цього способу належить також утворення нового слова через набуття ним нового значення

(нісок (речовина), цукор-нісок (продукт харчування), а також через злиття цілого словосполучення (нісенітниця (ні се ні те)).

Правопис складних слів. Складні слова можуть утворюватися за допомогою сполучних звуків і без них.

Сполучні звуки О, Е (Є)

1. Якщо перша частина складного слова є прикметником, то сполучним словом виступає **о**: багатоземельний, малоповерховий, чорнослив, яснозорий; якщо першою частиною такого слова є прикметник м'якої групи, то перед **о** ставимо **ь**: верхньопалубний, давньоримський, нижньощелепний.

Увага! З цими словами не слід змішувати складних слів, перша частина яких є вищий ступінь прислівника на **е**: вищевказаний, нижчезказаний.

2. Якщо перша частина складного слова є іменником або займенником, то сполучним звуком буває:

а) Після твердого приголосного, зокрема після шиплячого, звук **о**: вертоліт, грушоподібний, дощомір, самовчитель; але: овочесховище, очевидний.

б) Після м'якого приголосного, яким закінчується основа іменника м'якої групи, пишеться **е**: землетрус, місяцехід, працездатний, яйцеподібний, але: конов'язь, костогриз, костоправ, свинопас.

в) Після **й**, яким закінчується основа іменника м'якої групи, або м'якого подовженого приголосного першої частини пишеться **є**: боездатність, краєзнавство, життєздатний, життєпис.

Складні слова без сполучного звука

3. Складні слова можуть утворюватися без допомоги сполучного звука – шляхом безпосереднього приєднання основи до основи. При цьому перша основа може закінчуватися:

а) На голосний звук: всюдихід, радіокомітет; у словах із числівниками **одно-, дво-, три-, чотири-**: однобічний, двоповерховий, триніжок, чотирикутник. Сюди ж належать складні слова із числівниками, які в родовому відмінку мають закінчення **-и**: двадцятиметровий, п'ятизірковий.

б) На приголосний звук: Болград, Новгород; в абрєвіатурах: виконком, медінститут; у словах із числівниками **двох-, трьох-, чотирьох-**, якщо дальша частина починається голосними **а, о**: двохосьовий, чотирьохактний.

4. Складні слова можуть писатися разом і через дефіс. Разом пишуться:

а) Усі складноскорочені слова й похідні від них: Кабмін, Міносвіти, міськрада, облвиконком, профспілка, соцстрах; профспілковий, соцстрахівський. Сюди належать також усі складноскорочені з першими частинами: **авіа-, авто-, агро-, біо-, вело-, водо-, газо-, геліо-, гео-, гідро-, екзо-, екстра-, електро-, зоо-**,

ізо-, квазі-, кіно-, космо-, лже-, макро-, мета-, метео-, мікро-, мілі-, моно-, мото-, нео-, палео-, псевдо-, радіо-, рентгено-, соціо-, стерео-, супер-, теле-, термо-, турбо-, фоно-, фото- й под.

б) Складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник (якщо він не позначається цифрою): двобічний, сімдесятиріччя, трикутник, трипроцентний, чотиримісячний.

Через дефіс пишуться:

а) Повторення того самого слова з метою підсилення його основного значення, зокрема: в дієсловах для підсилення інтенсивності дії: писав-писав, робив-робив, ходив-ходив; у прикметниках і прислівниках для вираження великої міри, ознаки: білий-білий, легенький-легенький, багато-багато, синьо-синьо, тихо-тихо.

б) Поєднання синонімічних слів: гидко-бридко, зроду-віку, тишком-нишком, часто-густо; антонімічних слів: більш-менш, видимо-невидимо; близьких за значенням слів, що передають єдине поняття: батько-мати (батьки), хліб-сіль (їжа); слів із тим самим коренем, але з різними закінченнями, префіксами й суфіксами: великий-превеликий, давним-давно, з давніх-давен, з діда-прадіда, мало-помалу, повік-віки, радий-радісінський, сила-силенна, тихий-тихесенький.

Увага! Два однакових іменники, з яких один має форму називного відмінка, а другий – орудного, пишуться окремо: *кінець кінцем, одним одна, честь честю, чин чином*. Так само й займенники: *сама самотою*.

в) Поєднання слів, що означають приблизність: день-другий, година-дві, не сьогодні-завтра, три-чотири.

Увага! Поєднання слів зі значенням приблизності або певних числових меж можуть складатися й з двох числівників, позначених цифрами. У таких випадках між ними ставиться тире: 3–4 (дні), учні 8–10 класів.

г) Складні вигуки та звуконаслідування: бу-бух, ого-го.

д) Звуки в словах, що вимовляються протяжно: О-о-о, так щось крижі у мене болять (І. Нечуй-Левицький)

е) Літерні абрєвіатури з належними до них цифрами: Ту-134, АН-7.

е) Літерні найменування паралельних класів у школах: 9-В, 6-А.

ж) Терміни, до складу яких входить літера алфавіту: П-подібний, Т-подібний.

з) Літерні скорочення складних слів, які пишуться разом або через дефіс: с.-г. – сільськогосподарський, с.-д. – соціал-демократ, соціал-демократичний, ст.-сл. – старослов'янський. Але скорочення, утворені від словосполук, пишуться окремо: с. г. – сільське господарство.

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ, ПРИКЛАДОК

Разом пишемо:

а) Складні іменники, утворені поєднанням за допомогою сполучного звука двох або кількох основ, одна з яких – дієслівного походження: вертолѐт, лісосплав, самохѐд, силосонавантѐ жувач, тепловоз.

б) Складні іменники, утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучного звука: білокрѐвці, синьоцвѐття, чорногѐз, чорнозем.

в) Складні іменники, утворені за допомогою сполучного звука від двох іменникових основ: верболѐз, лісостѐп, носорѐг, зубробѐзон (але люди нодень); сюди ж належать іменники, першою частиною яких є незмінний іменник іншомовного походження (тут роль сполучного звука виконує останній голосний першого іменника: автопробѐг, велоспѐрт, радіокомѐт).

г) Складні іменники, утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: горѐ цвіт, шибѐ йголова, перекотѐ поле, пройди світ; ~~Шийпи~~во, Перебѐ йніс, Убийво вк (прізвища).

д) Складні іменники, утворені з кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівника сто – називного) та іменника: дванадцятитѐнка, п'ятирѐчка, сторѐччя, стоп'ятдесятирѐччя, шестидѐнка.

Увага! У складних словах із числівником, який називає число двозначне, тризначне та ін., числівник звичайно пишемо цифрами й приєднуємо до другої частини слова за допомогою дефіса: 750-рѐччя, 16-поверхѐвий.

е) Складні іменники з першою частиною **пѐв-, напѐв-, полу-**: пѐваркуша, пѐвзѐхист, пѐвкѐло, напѐвавтомѐт, напѐвбѐкс, напѐвваговѐк, напѐвмѐла, напѐвмѐрок, напѐвбѐрт, полудень, полѐкіпок, полѐмисок.

Увага! Перед іменниками – власними іменами пѐв- пишеться через дефіс: пѐв-Європи, пѐв-Києва.

ж) Складні іменники, утворені з трьох і більше основ: автомотогуртѐк, світловодолѐкування, термогѐдродинаміка.

Через дефіс пишемо:

1. Складні іменники, утворені з двох іменників без допомоги сполучного звука, незалежно від того, чи в даному слові відмінювані обидва іменники, чи тільки другий.

До таких слів з обома відмінюваними частинами належать:

а) іменники, що означають протилежні за змістом поняття: злітпосѐдка, купѐвляпрѐдаж, рѐзтягстѐснення.

б) іменники, що означають фах, професію, наукові звання: магнітѐлог-астронѐм, лікар-екѐлог, член-кореспондѐнт.

в) іменники на позначення персонажів казок: Зѐйчик-Побѐгайчик, Лисѐчка-Сестрѐчка.

До слів із другою відмінюваною частиною належать:

а) іменники, в яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом: блок-система, буй-тур, дільмотор, жар-птиця, козирдівка, крекінг-процес, Свят-вечір, стоп-країна.

б) іменники, що означають державні посади, військові, наукові звання: генерал-лейтенант, контр-адмірал, прем'єр-міністр, унтер-офіцер, штабс-капітан.

в) іменники, що означають складні одиниці виміру: кіловат-година, людина-день, тонно-кілометр.

2. Складні іменники з першим компонентом **віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер-**: віце-президент, екс-чемпіон, лейб-медик, максіспідниця, міні-футбол, обермайстер.

3. Іншомовні назви проміжних сторін світу: норд-вест, норд-ост.

4. Словосполучення, що є переважно назвами рослин: брат-і-сестра, любі-мені, розривтрава, чар-зілля.

5. Скорочені іменники, в яких наводять початок і кінець слова: б-ка – бібліотека, вид-во – видавництво, д-р – доктор, ін-т – інститут, л-ра – література, т-во – товариство, ф-ка – фабрика.

6. Перша частина складного слова (яке пишемо разом або через дефіс), коли далі йде слово з такою самою другою частиною: кульковий роликотидші пники, радіо-й телеапаратура, тепло-й гідроелектростанції.

Приклади

Приклади можуть писатися окремо й через дефіс, що залежить від семантики поєднаних складників.

1. Якщо прикладкою виступає видова назва, то дефіс між означуваним іменником і прикладкою не ставиться: місто Київ, ріка Москва, трава звіробій.

Якщо ж у ролі прикладки виступає родова назва, то між означуваним іменником і прикладкою ставиться дефіс: звіробій-трава, Москва-ріка, Сапун-гора.

2. Якщо узгоджуваний іменник, що має атрибутивне (означальне) значення, виступає в ролі прикладки в постпозиції, він приєднується до пояснюваного іменника дефісом: вовк-жаднюга, дівчина-красуня, хлопець-богатир.

Якщо такий іменник виступає в препозиції до означуваного іменника, то він пишеться окремо: богатир хлопець, жаднюга вовк, красуня дівчина.

3. Якщо пояснюваний іменник і прикладка можуть мінятися місцями (причому атрибутивну роль виконує іменник у постпозиції), між ними завжди ставиться дефіс: дівчинка-грузинка й грузинка-дівчина, учитель-фізик і фізик-учитель, художник-пейзажист і пейзажист-художник.

4. Якщо прикладка входить до складу терміна, вона втрачає атрибутивне значення, перетворюючи словосполучення у складний іменник

без сполучного звука. Такі іменники пишуться через дефіс: гриб-паразит, жук-кород, заець-русак, льон-довгунець.

Складні прикметники

Разом пишемо:

а) Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться разом: лісостеповий (лісостеп), м'ясозаготівельний (мясозаготівля), радіофізичний(радіофізика), самохідний (самохід), теплообмінний (теплообмін).

б) Складні прикметники, утворені від сполучення іменника та узгодженого з ним прикметника: загальноосвітній (загальна освіта), легкоатлетичний (легка атлетика), мовностильовий (мовний стиль), народногосподарський (народне господарство), народнопоетичний (народна поезія), первіснообщинний (первісна община), сільськогосподарський (сільське господарство),.

в) Складні прикметники з другою віддієслівною частиною: волелюбний, деревообробний, карколомний, машинобудівний.

Увага! Прикметники з другою префіксальною віддієслівною частиною пишемо через дефіс: вантажно-розвантажувальний, контрольне вимірювальний.

г) Складні прикметники, в яких першим компонентом виступає прислівник: внутрішньозаводський, загальнодержавний; так само й такі, в яких другим складником є дієприкметник: вищезгаданий, нижчепідпаний, новоутворений, свіжозрубаний, але трохи вище зазначений(параграф), бо є пояснювальне слово.

Увага! Прислівники, утворені від більшості відносних прикметників, здебільшого зберігають на собі логічний наголос і не зливаються в одне слово з наступним прикметником або дієприкметником: діаметрально прогилежний, послідовно миролюбний, різко окреслений, суспільно корисний, суспільно необхідний.

Увага! У складних термінах прислівник – компонент, що уточнює значення складного прикметника, пишемо разом із цим прикметником: видовженотупоконічний, короткогрушоподібний, округлояцеподібний;

д) Складні прикметники (з двох або кількох компонентів), у яких основне змістове навантаження передає останній прикметник, а попередні лише звужують, уточнюють його. Такі прикметники здебільшого мають термінологічне значення: вузькодіалектне (мовне явище), двовуглекислий (газ), лінгвістичні(особливості); також – глухоніми́й, сліпоглухоніми́й.

е) Складні прикметники, першою частиною яких є числівник, написаний літерами: двадцятиповерховий, семиразовий, стовідсотковий, ст двадцятип'ятирічний, але 125-річний.

Через дефіс пишемо:

а) Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: віце-президентський (віце-президент), соціал-демократичний

(соціал-демокра́т), у́нтер-офіце́рський (у́нтер-офіце́р), член-кореспонде́нтський (член-кореспонде́нт).

Увага! В окремих випадках, коли прикметник утворено від сполучення іменника з прикладкою, дефіс не ставимо: Москва́-ріка́ – москворі́цький.

б) Складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, якщо названі цими основами поняття не підпорядковані одне одному: держа́вно-монополісти́чний, електро́ннообчи́слувальний, культу́рно-техні́чний, лісопи́льно-стру́гальний, ма́совополіти́чний, мо́внолітера́турний, навча́льно-виховні́й, науко́во-техні́чний, озе́рно-лісови́й, суспі́льно-політи́чний, столя́рно-механі́чний; а також узвичаєні: всесві́тно-історі́чний, літера́турно-мисте́цький, наро́дно-візвольний, підзо́листоболо́тний тощо; між компонентами цих складних прикметників, не з'єднаними в одне слово, можна вставити сполучник **і**: навча́льний і виховні́й тощо.

в) Складні прикметники, в яких перша частина закінчується **-ико (-іко)**: історі́ко-культу́рний, меха́ніко-математи́чний, політи́ко-економі́чний, фізико-географі́чний.

г) Складні прикметники з першою частиною **військово-, воєнно-**: військо́во-морські́й, військо́во-спорти́вний, воєнно-історі́чний, воєнно-стратегі́чний.

Увага! Складні субстантивовані прикметники військовозобов'язаний, військовополоне́ний пишемо разом;

д) Складні прикметники, в яких перша частина не має прикметникового суфікса, але яка за змістом є однорідна з другою частиною й приєднана до неї за допомогою сполучного звука **о** або **е**: м'ясо-во́вняний, м'ясо-моло́чний, крохма́лепа́токовий.

Увага! Складні прикметники цього типу, що виступають як наукові нові терміни, пишемо разом: головоно́гі, грудочерева́ (перепона).

д) Складні прикметники, утворені з двох або кількох основ, які означають якість із додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: гіркува́то-солóний, кі́слосо́лодкий, моло́чно-бі́лий, сі́ро-голуби́й, те́мнозеле́ний, черво́нозеле́но-сі́ний, але жовтога́р'ячий, червоного́р'ячий (окремі кольори).

е) Складні назви проміжних сторін світу: півде́нно-схі́дний, півні́чно-за́хідний.

є) Складні прикметники, першим компонентом яких є числівник, написаний цифрами: 20-рі́чний, 10-поверхóвий.

Правопис складних займенників та числівників

1. Неозначені займенники з частками **будь-, –небудь, казна-, хтозна-, бозна-** пишуться через дефіс, але якщо між часткою і займенником стоїть прийменник, всі три слова пишуться окремо

Наприклад: будь–хто, кого–небудь, казна–який, хтозна–що, бозна–кому, але будь на чому, казна у кого, хтозна на чому

2. Неозначені займенники з частками **де–, аби–, –сь, ні–, ані–, не–** пишуться разом

Наприклад: дехто, абиякий, чогось, ніскільки, ніщо, аніякий, неабиякий

3. Порядкові числівники на **–сотий–, –тисячний–, –мільйонний–, –мільярдний–** пишуться разом, при чому перша частина вживається у родовому відмінку, крім числівника **сто**

Наприклад: двадцятип’ятитисячний, тридцятимільйонний, сорокашестимільярдний, але стотисячний

4. Числівник **один** у складних словах має форму **одно–**

Наприклад: однокласник, однопартійний, одноліток

5. Числівники **два, три, чотири** мають форму **дво–, три–, чотири–**, якщо приєднуються до кореня, який починається на приголосний, та форми **двох–, трьох–, чотирьох–**, коли другий компонент слова розпочинається на голосний

Наприклад: двоцентний, трирічний, чотириденний та двохатомний, трьохелементний, чотирьохетапний

6. Числівник **тисяча** входить до складу іменників і прикметників у формі **тисячо–**

Наприклад: тисячолітній, тисячоголосий, тисячотрьохсотріччя

7. У порядкових числівниках, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється

Наприклад: шістдесятий, вісімдесятий, але сороковий, дев’яностий

8. У складених порядкових числівниках кожний елемент пишеться окремо

Наприклад: вісімсот десятий, триста сорок четвертий

Складні прислівники

Разом пишемо:

а) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником: відтепéр, доні́ні, забага́то, занáдто, набага́то, наві́чно, нада́лі, наза́вжди, назо́всім, на́скрізь, наспра́вді, повсю́ди, позавчо́ра, поза́торік, утри́чі.

Увага! Від подібних прислівників слід відрізнити сполучення прийменників із незмінюваними словами, вживаними в значенні іменників. Такі сполучення пишемо окремо: від сьогóдні, до за́втра, на за́втра, на по́тім, за багато.

б) Складні прислівники, що виникли від сполучення прийменника з відмінковою формою іменника чи колишнього короткого прикметника або утворені за зразком таких прислівників: бéзвісти, безпереста́нку, вбік, ввéчері, вгóру, вдень, взі́мку, визна́ки, відрáзу, влі́тку, внизу́, вночі́, восені́, впо́перек, впо́ру, враз, вре́шті, врівень, врóзсип, врóзтіч, вря́д, всере́дині, дові́ку, дово́ла, дово́лі, догори́, додо́лу, додо́му, доще́нту, за́між, запанібра́та, згори́, зіспо́ду,

зні зу, зо́зла, зре́штою, зро́ду, зсерé дини, наві́ воріт, наві́ літ, наві́дліг, наві́дріз, наві́к, наві́ки, на́ віч наго́ ру (але на-гора́), надве́ чір, надмі́ру, наза́ д, наоста́ нок, наоста́ нку, напа́ мять, наперебі́й, наперé ваги, наперé д, наперекі́р, напівдорó зі, напока́ з, наполові́ ну, напроло́ м, нара́ з, нарэ́ шті, наспо́ ді, одві́ку, опівдні́, опівночі́, поблизу́, пове́ рх, по́ руч, по́ ряд, посере́ дині, поча́ сти, споча́ тку, убі́к, убри́д, уве́ чері, улі́тку, уні́з, унизу́, уночі́, упо́ перек, упо́ ру, ура́ нці, уре́ шті, уро́ зсип, уро́ зтіч, уря́ д, усере́ дині, услі́да ін.

в) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з коротким (нечленним) прикметником: воста́ нне, вручну́, до́ гола, допі́зна, заві́дна, за́ молоду, за́ ново, зви́сока, зга́ рячу, зле́ гка, злі́ва, зно́ву, на́ рівні, на́ різно, нашвидку́, помá лу, помале́ ньку, потихе́ ньку, спо́ вна́, спро́ста.

г) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником: вдво́є, втро́є, вче́тверота ін.; впе́рше, вдру́ге, втре́тей под.; на́ дво́є, на́ тро́є, наче́твері́ под.; удво́х, утры́ох, учотирьо́х і т. д.; водно́, заодно́, пооди́нці, спершу.

д) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника із займенником: вні́чию, вті́м, наві́що, на́що, передусі́м, почі́м, почо́му, але за ві́що.

е) Складні прислівники, утворені сполученням кількох прийменників зі словом будь-якої частини мови: вподо́вж, завбі́льшки, завгли́бшки, завдо́вжки, завто́вшки, завча́су, завши́ршки, знадво́ру, навздогі́н, навкі́дьки, навко́ло, навкру́гі, навкула́чки, навмі́сне, наперé йми́, навпри́сядки, навпросте́ць, на вска́ч, на́вскіс, навско́сі, навспра́вжки, на́вв'яті́ навтікача́, навздогі́н, наздогі́н, напото́ві, позавчо́ра, поза́торік.

є) Складні прислівники, утворені з кількох основ (із прийменником чи без нього): босо́ніж, лівору́ч, мимово́лі, мимоі́здом, мимохі́дь, мимохі́ть, наса́мперед, натще́серце, нашвидку́ч, обі́руч, очеви́дно, повсякча́с, правору́ч, привселю́дно, самохі́ть, стрімголо́в, тимчасо́во, чимду́ж, чимраз.

є) Складні прислівники, утворені сполученням часток **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** із будь-якою частиною мови: аби́ як, аніскі́льки, анітро́хи, ані́як; деда́лі, де́куди; чима́ло; щогоді́ни, щода́лі, щодéнно, щодня́, щоду́ху, щомі́сяця, щомо́га, щонайбі́льше, щонайдóвше, щонайдóжче, щонайкра́ще, щонайши́рше й под., щонóчі, щопра́вда, щора́з, щора́зу, щоро́ку, щосі́ли, щохвилі́ни (але: дарма́що, по́кищо, ті́лькищо, хіба́що, чи́що); якомо́га, якнайду́жче, якнайдо́вшеї под.

Увага! Слід відрізнити прислівники, складені з прийменників або часток і різних частин мови, від прийменників або часток та іменників, прикметників тощо, коли останні зберігають у реченні свої функції як окремі частини мови. Їх пишемо окремо. Пор.:

Спочатку це не було ясно і **з початку** розмови вони зрозуміли вашу думку.

Прочитай вірш **напам'ять** і **На пам'ять** він подарував мені книжку.

Хлопці домовилися йти всі **вкупі** до міста і **У купі** піску гралися діти.

Ми чуємо це **вперше** і Зайдемо **в перше** село.

У нас **чимало** досягнень і **Чи мало** вам допомагали?

Нащо було починати справу? і **На що** ви натякаєте?

Ми **теж** виступали на зборах і Він говорив **те ж**, що і я.

Окремо пишемо:

а) Прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника, але в яких іменник звичайно зберігає своє конкретне лексичне значення й граматичну форму, особливо коли між прийменником і керованим ним іменником можливе означення до цього іменника (прикметник, займенник, числівник без жа́лю, без кінця́, без кінця́краю, без кра́ю, без ла́ду без смаку́, без су́мніву, без уга́ву, без упі́ну, без че́рги, в за́тишку, в мі́ру, в обрі́з, в по́зику, в ці́лості, до гу́рту, до ді́ла, до загі́ну, до запита́ння, до мі́ридо но́гі, до обі́ду, до оста́нку, до па́ри, до пня́, до побáчення, до порі́, до пуття́, до ре́чі, за кордо́н, за раху́нок, за сві́тла, з бо́лю, за кордо́ну, з кра́ю в край, з переля́ку, з ра́дости, з розго́ну, на вагу́, на ве́сн(але навесні́), на ви́бір, на видно́ті, на відчай, на відмі́нно, на віку́, на га́муз, на го́лову(але наго́лову розбити), на ді́во, на дозві́ллі, на жа́ль, на зло́, на зразо́к, на поча́тку, на проща́ння, на ра́дість, на ра́дошах, на ру́ку, на самоті́, на світа́нку, на скаку́, на со́ром, на ходу́, на шко́ду, на ща́стя, під си́лу, по зако́ну, по змо́зі, по зна́ку, по пра́вді, по си́лі, по со́вісті, по су́ті, по че́рзі, уві́сні, у по́міч, у сто́крат, через си́лу, як слі́д, як тре́ба.

б) Словосполуки, що мають значення прислівників і складаються з двох іменників (зрідка – числівників) та одного або двох прийменників: від ра́нку до ве́чора, день у де́нь, з бо́ку на бі́к, з дня на де́нь, оді́н в оді́н, раз по́раз, раз по ра́зу, раз у ра́з, рік у рік, час від часу.

в) Словосполуки, які в реченні виконують функції прислівника та складаються з угоджуваного прийменника (числівника, займенника) й дальшого іменника: дру́гого дня, таки́м чи́ном, те́мної но́чі, тим ра́зом, тим ча́сом і т. ін.

г) Прислівники, утворені сполученням прийменника з повним прикметником чоловічого (середнього) роду: в основно́му, в ціло́му.

д) Прислівники, утворені сполученням прийменника **по** зі збірним числівником: по дво́є, по тро́є, по че́тверогощо.

Через дефіс пишемо:

а) Складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника **по** та суфікса **-ому** або **(-к) и**: по-бойово́му, по-бра́тньому, по-господа́рському, по-и́ншому, по-коза́цькому, по-на́шому, по-сво́єму, по-сусі́дському, по-украї́нському, по-христия́нському; по-ба́тьківськи, по-брате́рськи, по-господа́рськи, по-сусі́дськи, по-украї́нськи; також по-лати́ні.

Увага! У прислівниках цього типу, утворених від складних прикметників, написаних через дефіс, ставимо дефіс тільки після **по-**: по-соціалдемократи́чному.

б) Складні прислівники, утворені за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників: по-пе́рше, по-дру́ге, по-тре́тєй т. д.

в) Неозначені складні прислівники з частками **будь-, -будь, -небудь, казна-, -то, хтозна-**: абі-то, бу́дь-де, бу́дь-колі́, бу́дькуди́, де-не́-будь, де́сь-то, ка́зна-де, ка́зна-колі́, коли́-будь, коли́-не́-будь, куди-будь, куди́-не́-будь, та́к-то, хто́зна-як, як-не́-будь, як-де .

г) Складні прислівники, утворені з двох прислівників: вряди́-годи́, де́сь-інде, де́сь-інколи, сьак-та́к та ін.

д) Складні прислівники, утворені повторенням слова або основи без службових слів або зі службовими словами між ними: будь-що-бу́дь, де-не-де́, коли́-не-коли́, хоч-не-хо́ч, як-не-я́к всьогó-на́-всього, пліч-о́-пліч.

Правопис суфіксів

1. Суфікси -альник, -ильник, -ільник, -альність, -аль, -ень, -ець (-ець), -ість, -тель завжди пишуться з **ь**: вихователь, шанувальник, здатність.

2. Пишеться **и** у суфіксах:

а) -ик, -ник, -иц(я), -ищ(е), -івник, -чик (-щик), -иськ:

братик, працівник, становище, але механік, хімік;

б) -ив(о) іменників середнього роду, що вживаються для вираження збірних понять, які означають матеріал або продукт праці:

печиво, паливо, куриво, але: марево,

в) -ин-, -ин(а):

1) в іменниках жіночого роду: далина козаччина;

2) в іменниках чоловічого роду типу: слов'янин, харків'янин;

3) у присвійних прикметниках: сестрин, Миколин.

г) -ичок, -ичк(а), що походить від -ик, -иц: кошичок, вуличка.

3. Пишеться **є** у суфіксах:

а) ечк(а), (-ечк), -енк- (єнк-), -ечок- (-ечок): вершечок, краєчок, Кравченко.

б) -елезн(ий), -ер(о), -тель, -еньк-, -есеньк-: довжелезний, п'ятеро, малесенький, вчитель;

в) -ен-:

1) у дієприкметниках: утворений

2) в іменниках середнього роду IV відміни: племена, імена.

4. Прикметникові суфікси -анн(ий), -енн(ий), які вживаються для підкреслення найвищої міри ознаки, пишуться із двома **н**: нездоланий, неказаний, але у дієприкметниках –анн(ий), -ен(ий): неказаний, неподоланий, незлічений.

5. Суфікс -ев-(ий) уживається після м'якого або шиплячого приголосного із наголосом на основі: грушевий, березневий; -ов-(ий) уживається після м'яких, шиплячих приголосних з наголосом на закінченні: грошовий, вольовий. Крім того суф.-ов(ий) незалежно від наголосу

вживається в прикметниках, які мають перед цим суфіксом твердий приголосний: казковий, службовий.

У прикметниках, у яких перед суфіксом виступають м'які н, т або й, пишеться –ев(ий): дієвий, життєвий.

6. Іншомовні суфікси -ир, -ист, -изм виступають після д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р: бригадир, дантист, тероризм; після решти приголосних пишеться -р, -іст, -изм: пломбір, піаніст, модернізм.

Після голосних у цих суфіксах виступає ї: героїзм, конвоїр.

Правопис префіксів

1. Префікси роз-, без-, воз-, через- завжди пишуться з літерою з: розписка, безкорисливий, возз'єднувати, черезсмужжя.

2. Префікс с пишеться перед к, п, т, х, ф, а перед іншими літерами пишеться префікс з: сказати, сховати, спекти, сфотографувати, зшити, зчистити.

3. У префіксах від- (од-), між-, над-, об-, перед-, понад- кінцевий дзвінкий приголосний перед глухими не змінюється: відкриття, міжпланетний, надписати, обтрусити, передплата, понадплановий.

4. Слід розрізняти префікси пре- і при-: а) префікс пре- вживається переважно в словах для вираження збільшеної міри ознаки, якості; близький за значенням до слова дуже: предобрий, прекрасний, предорого (дуже дорого); б) префікс пре- виступає в словах презирливий, презирство, а також у словах старослов'янського походження: преосвященний, престол, преподобний; в) префікс при- вживається переважно в дієсловах, що означають наближення, приєднання, частковості або результату дії, а також у похідних словах: прибігти, присісти, причинити, приїхати. Крім того, префікс при- вживається в іменниках та прикметниках, утворених від поєднання іменників із прийменниками: приярок, присадибний, привокзальний.

Префікс прі- вживається у словах: прізвище, прізвисько, прірва, прірвистий.

Практичні завдання

Вправа 1. Вставте пропущені букви, з'ясуйте правопис префіксів.

Бе...болісний, ро...повідь, пере...світанковий, ві...хвилюватися, чере...смужжя, пі...тримати, ро...критикувати, ...цементувати, бе...фокусний, ві...сунути, ро...формувати, бе...посередній, ві...правлений, мі...клітинний, на...кусити, ...мити, ...фокусувати, мі...парламентський, ро...плутати, бе...чинство, ...чеплений, пі...крутити, ...простувати, бе...принципний, о...смажити, ро...жувати, ...цілитель, бе...цінний, ...хопити, ро...пустити, ...формулювати, бе...соння, ро...межуватися, бе...кольоровий, бе...хмарний, пі...чепити, ...чесати, бе...славний,

ро...сунути, ...фальсифікувати, бе...сумнівно, пере... збиральний, ро...садити, ...шити, ...простувати.

Вправа 2. До поданих слів доберіть антоніми, поясніть правопис префіксів.

Загортати, зав'язка, об'єднати, одружуватись, загадка, зустрітись, заплітати, звужувати, затиснути, зав'язати, занепад, талановитий, грамотний, діяльний, законний, захисний, озброєний, корисливий, наближатися, наявність, опускати, притягати, заперечувати.

Вправа 3. Від поданих слів утворіть нові за допомогою префіксів, які закінчуються на приголосні.

Робити, пиляти, шукати, шуміти, сунути, цвісти, чіпляти, чухрати, чистити, шифрувати, штовхати, жевріти, жарити, злити, їхати, звітувати, жати, шкрябати, чорніти, жовкнути, свистіти, ставити, сохнути, творити, ховати, псувати.

Вправа 4. Перепишіть речення, вставте пропущені букви.

1. З ро ...печеними обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушаться люди коло вогню, намагаючись ...пинити його (М.К.). 2. Мені те кохання бе...крає ро...шарпало серце давно (Л.У.). 3. Мов королева, во...сідає Вірунька десь аж там у пі...небессі цеху, десь там торкає пальчиками залізу гриву свого велетня крана (О.Г.). 4. Колоски по...пліталися вусами, по...хилялись, не...ліченні, один на одного в мовчазній пере...жнив'яній задумі (О.Г.). 5. О...цвіли і ро...сипались маком на кленових мостах роки (Б.О.). 6. Жовті бе...смертники в лісі ро...ливають медовий свій дух (М.Р.).

Вправа 5. Перепишіть, вставляючи пропущені літери (о або е).

Благ.дійництво, вексел.давець, плат.спроможність, іпотек.давець, енерг.постачальник, работ.давець, велик.душний, прав.захисник, довг.терпеливий, наці.творчий, щир.сердний, мил.сердний, сух.листяний, вол.любний, ціл.спрямований, прац.здатний, рівн.правність, взаєм.залежність, пісн.творець.

Вправа 6. Утворіть за допомогою сполучних голосних складні слова від запропонованих і запишіть, складіть із ними речення.

Чек, давати; енергія, зберігати; край, знати; зоря, падати; Давня Русь; земля, трусити; життя, писати; сам, повага; сива, голова; теплий, очі; сива, борода; тисяча, літа.

Вправа 7. Запишіть складні слова у дві колонки: у першу – які пишуться разом; у другу – через дефіс.

Гучно/мовець, зірви/голова, тонно/кілометр, п'яти/місячний, 80/річний, авіа/транспорт, земле/мір, світо/гляд, псевдо/наука, тихо/тихо, купівля/продаж, хліб/сіль.

Вправа 8. Утворіть складні слова, запишіть їх у три колонки: 1-ша – сполучний голосний о; 2-га – сполучний голосний е; 3-тя – сполучний голосний є

Життю радіти, різні типи, бойові припаси, небезпечний вогонь, верхня палуба, подібний тісту, знає край, ходить по льоду, багато галузей, сіні очі, здатний працювати, сміття збирає, зорі падають, приватна власність, наукова техніка, землю впорядковує, стигне рано, стійкий до вогню, любить знання, газ очищає.

Вправа 9. Виділіть суфікси у наведених словах, поясніть їхній вплив на значення слів.

Матусенька, мамочка, матінка, матусечка, матуся, матіночка; татусь, татко, татуньо; дівчина, дівчинка, дівчатко, дівчатонько, дівчинонька; бовдур, лобуряка, ледащо, вітрище, звірюга, здоровань.

Вправа 10. У наведених прикметниках виділіть суфікси і поясніть, якого відтінку вони надають значенню прикметника.

Білісінький, височенький, губастий, добрячий, довжелезний, жирнющий, здоровенний, здоровенький, здющий, злодійкуватий, кисленький, кислощий, любесенький, ладненький, легесенький, малюсінький, носатий, низенький, очкастий, огрядненький, поганий, поганенький, рідний, ріднесенький, рукатий, синенький, сияющий, старуватий, старий, старезний, старющий, тонкий, тонесенький, тонющий, тонюсінький, холодний, чистенький, чистющий, широкий, широченький, широчезний.

Вправа 11. Утворіть словотвірні ряди з коренями.

Рук(а), вод(а), ок(о), мор(е), степ, ліс, земл(я).

Вправа 12. Визначте способи творення поданих слів.

Життєдайний, промовець, педагогічний, зимувати, міжнаціональний, пасинок, сумісник, держрозрахунок, придніпровський, помірний, піднебесний, знеболення, нашіптувати, змилосердитися, розмах, переклад, середземноморський, самовиховання, вертихвістка, животворно, НАН України.

Вправа 13. Запишіть спільнокореневі слова, розташували їх послідовно у парах за ланцюговим зв'язком твірної основи.

Зразок: весна – весняний – веснянки – веснянкуватий.

Кість, кістковий, кістка, кістяк; лікар, лікарня, лікарняний; сінник, сіно, сінце, сінаж, сінний; цибулина, цибулька, цибуля, цибулиння, цибулинний; чобіток, чобіт, чоботар, чоботарський, чоботисько, чоботарювати; шахтарка, шахтар, шахтний, шахта, шахтарський; щасливий, щастя, щасливенький, щасливити, щасливчик; яструбень, яструб, яструбець, яструб'ятко.

Вправа 14. Перепишіть у три колонки іменники, утворені:
а) префіксальним способом; б) суфіксальним способом; в) безафіксним способом.

Заспів, виліт, сутінь, обмілина, викрутка, винахід, праліс, правнук, перегрівання, перегук, обезболювання, складка, зібрання, олюдження, окис, провесна, прозелень, збори, відвертість, відвага, паморозь, розлука, відвідини, контрудар, вистава, очищення, відродження.

Тестові завдання

1. Вкажіть варіант, у якому немає помилок у написанні дієслівних префіксів.

А. Розпустити, відтворити, зкомпрометувати, підтримувати, обґрунтувати, забезпечити;

Б. Зекономити, скористатися, розкрити, підтвердити, переконати, зіставити;

В. Скинути, з'єднати, прикладати, скоїти, зігнорувати, передплатити;

Г. Перекрутити, обпалити, розтягнути, зіткнутися, зтвердити;

2. Визначте рядок, де всі складні іменники пишуться через дефіс

А. Монголо/татари, авіа/лінія, шлако/бетон, експрес/аналіз

Б. Обер/лейтенант, євро/долари, екстро/лінгвістика, радіо/станція

В. Лейб/гвардія, авто/спорт, гео/політика, прем'єр/міністр

Г. Контр/адмірал, учитель/історик, Австро/Угорщина, унтер/ офіцер

3. Визначте рядок, де всі складні іменники пишуться разом

А. Теле/екран, інфра/структура, біо/лабораторія, унтер/офіцер

Б. Екс/президент, контр/адмірал, перекоти/поле, воле/любство

В. Он/лайн, тайм/чартер, конц/табір, соц/реалізм

Г. Інтер/пол, пост/пакет, мікро/економіка, авіа/конструктор

4. Визначте варіант, у якому складні прикметники написано згідно з орфографічними правилами:

А. Аграрно-промисловий, суспільно корисний, зернобобовий, внутрішньогосподарський, матеріально відповідальний.

Б. Нижченаведений, низькорентабельний, фінансово-кредитний, матеріально-технічний, азотно-фосфорний.

В. Сніжнобілий, дослідно-конструкторський, машинно-тракторний, загальнонаціональний, нафтопереробний.

Г. Загальнодоступний, фінансово-валютний, діаметрально-протилежний, кисло-солодкий, народнодержавний.

5. Визначіть, у якому рядку всі слова пишуться через дефіс

А. Кисло/солодкий, газо/непроникний, військово/технічний, фінансово/кредитний.

Б. Фізико/математичний, азотно/водневий, блідо/червоний, матеріально/технічний.

В. Агро/технічний, довго/жданний, військово/зобов'язаний, нижче/наведений

Г. Науково/технічний, високо/якісний, бетонно/цементний, біло/сніжний

6. Визначіть, у якому рядку всі слова пишуться разом

А. Енерго/зберігаючий, суспільно/політичний, фізико/географічний

Б. Промене/поглинаючий, біло/сніжний, земле/черпальний, ромбо/подібний

В. Звуко/ізоляційний, хіміко/біологічний, дуго/подібний, південно/західний

Г. Космо/політичний, графітно/вугільний, радіо/хвильовий, прямо/протилежний

7. У якому рядку допущено помилку в написанні прислівників

А. Видимо-невидимо, без кінця-краю, тихо-тихо, по сусідству

Б. Будь-що-будь, сам-на-сам, віч-на-віч, рік у рік

В. По-латині, на-гора, десь-колись, щодуху

Г. Кінець кінцем, сама самотою, честь честю, в основному

8. Укажіть варіант, у якому прийменники написано згідно з орфографічними правилами

А. Понад, поміж, наприкінці, задля, не зважаючи на, посеред

Б. На зустріч, попри, заради, внаслідок, завдяки, з-попід

В. Згідно з, відповідно до, із-за, поза, з-серед, у результаті

Г. На передодні, щодо, в напрямку, з метою, з-понад, побіля

МОРФОЛОГІЯ

Тема 10. Іменник: лексико-граматичні розряди, морфологічні ознаки, типи відмінювання

Теоретичні питання

1. Іменник як частина мови: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Лексико-граматичні ознаки іменника.
3. Граматичні категорії роду, числа, відмінка.
4. Поділ іменників на відміни та групи.
5. Особливості вживання та написання відмінкових форм іменників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 106–126.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 64–86.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 73–96.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 89–107.

Іменник – самостійна частина мови, яка має значення предметності й відповідає на запитання хто? або що? За значенням іменники поділяють на назви загальні й власні, істот і неістот, а також збірні. Іменник має постійну морфологічну ознаку роду й змінюється за числами та відмінками. Основна синтаксична роль іменника – підмет, додаток: *Шумлять пошерхлі комиші* (А. Малишко). *Пастух пригнав з поля худобу* (М. Коцюбинський). Іменники також можуть бути іменною частиною складеного присудка: *Семен – наймит* (М. Коцюбинський); неузгодженим означенням: *Люблю хати древлянського Полісся* (Л. Костенко); обставиною: *Палаюче сонце висить над степом* (М. Коцюбинський).

Лексико-граматичні ознаки іменника.

Загальними називаються іменники, що позначають ряд подібних істот чи конкретних предметів, явищ, опредметнених дій та ознак або непередметні абстрактні поняття: *поет, журнал, дружба*.

Серед загальних іменників виділяють групу **збірних**, що називають сукупність однакових (чи подібних) істот або предметів, які сприймаються носієм мови як одне ціле: *дітвор, листя, гілля*.

Увага! Збірні іменники мають тільки форму однини, не сполучаються з власне кількісними числівниками, натомість поєднуються з неозначено-кількісними. Не можна, наприклад, сказати *десять птаства чи тисяча листя*, а лише *багато птаства, чимало листя*. До збірних не належать іменники на

зразок *група, згря, табун* тощо. Маючи лексичне значення сукупності когось (чогось), вони можуть сполучатися з власне кількісними числівниками: *дві групи, одна згря, три табуни*. Збірні іменники мають суфікси *-ств (о), -инн(я), --н(я)* та ін.: *студентство, селянство, картоплиння, комахня*.

Власні назви – це найменування окремих осіб та предметів, що виділяються з ряду однорідних: *Шевченко, Київ, Дніпро*.

До назв **істот** належать іменники, що називають людей, тварин, міфологічні й казкові персонажі, померлих: *дівчина, лев, русалка, небіжчик*. До **неістот** – назви неживих предметів, явищ природи, абстрактних понять тощо: *злива, автомобіль, знання*.

Граматичні ознаки іменника: рід, число, відмінок.

Кожний іменник (окрім тих, що вживаються тільки в множині) належить до одного з трьох родів: чоловічого (*степ, батько, Київ*), жіночого (*книга, доля, сестра*) чи середнього (*море, завдання, кошеня*).

Рід незмінюваного іменника можна визначити, співвідносячи його із займенниками *він, вона, воно*. Окрім того, показниками роду є закінчення: *син, донька, поле*; суфікси: *дослідник – дослідниця, школяр – школярка*; лексичне значення: *півень – курка, дід – баба*; зв'язки з іншими словами: *зайшов Петренко, зайшла Петренко*.

В українській мові є іменники спільного роду, у яких рід визначається за статтю. До цієї групи належать назви осіб за їхніми рисами характеру, особливостями поведінки (*писака, невдаха, мазило*), а також імена й прізвища (*Коваленко, Ткачук, Женя, Шура*).

Увага!

1. Множинні іменники категорії роду не мають.
2. Деякі іменники, що є назвами осіб за професією чи родом діяльності (*інженер, суддя, геолог*), хоч і можуть називати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, але належать до іменників чоловічого роду.
3. Слова *путь, розкіш* – жіночого роду, *біль, кір, Сибір, насип, ступінь, степ, тюль, нежить, шампунь* – чоловічого.
4. При визначенні роду незмінюваних іменників урахуйте, що а) назви осіб жіночої статі належать до жіночого роду (*місіс, мадам, леді*), а осіб чоловічої – до чоловічого роду (*аташе, месьє, конферансьє*); б) назви тварин належать до чоловічого роду (окрім випадків, коли в тексті є вказівка на стать тварини): *кенгуру, какаду, поні*. Іменник *цеце* (муха) жіночого роду; в) назви неістот належать до середнього роду: *метро, таксі, депо*; г) рід власних назв визначається за родовим поняттям: *глибоке Онтаріо* (озеро), *високогірна Перу* (країна); г) рід аббревіатур визначається за стрижневим словом: *нова ГЕС* (гідроелектростанція), *столичний ВНЗ* (вищий навчальний заклад).

Число іменників

Більшість іменників змінюється за числами, тобто має форму однини та множини. Граматичним показником категорії числа є система відмінкових форм, різних для однини й множини, та синтаксичні зв'язки. Проте є

іменники, що вживаються тільки у формі однини (однинні): *пшоно, гілля, доброта* або тільки у формі множини (множинні): *Черкаси, вила, сани*.

Увага!

До іменників, що мають лише форму однини, належать такі назви: збірні (*дітвор, листя, коріння*), власні (*Київ, Дніпро, Поділля*), абстрактні із суфіксами *-б, -ість, -ств* та ін., речовинні (*горох, залізо, просо*). До множинних – назви парних предметів (*сани, вила, окуляри*), деякі власні назви (*Чернівці, Карпати, Черкаси*), деякі абстрактні (*лінощі, radoщі, сутінки*), назви свят, обрядів, ігор (*шахи, піжмурки, заручини*), деякі речовинні назви (*вершки, дріжджі, макарони*).

Відмінок іменників

Іменники, пов'язуючись у реченні з іншими словами, змінюються за відмінками. В українській мові є сім відмінків, кожний із яких відповідає на певне запитання, має своє значення й форму його вираження. Називний відмінок називається прямим, усі решта – непрямыми. Кличний відмінок виділяється в особливу форму звертання та не узгоджується з іншими членами речення. Основним засобом вираження відмінкової форми є закінчення, а в деяких формах – закінчення та прийменник.

Поділ іменників на відміни та групи

В українській мові всі змінювані іменники поділяються на чотири відміни. Основне, що потрібно знати, визначаючи відміну, – це рід іменника і його закінчення в називному відмінку однини.

До 1-ої відміни належать іменники жіночого, чоловічого та спільного роду із закінченнями *-а, -я*: *людина, Микола, лівша*.

До 2-ої – іменники чоловічого роду з нульовим закінченням і закінченням *-о* та середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення *-о, -е, -я*: *степ, батько, озеро, поле, знання*.

До 3-ої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини: *сіль, ніч, любов* та іменник *мати*.

До 4-ої – іменники середнього роду на *-а, я*, у яких при відмінюванні з'являються суфікси *-ат, -ят, -ен*: *коліща – колицати, хлоп'я – хлоп'яти, ім'я – імені*.

Іменники 1-ої та 2-ої відмін залежно від того, на який приголосний закінчується їхня основа, поділяються на три групи: тверду, м'яку й мішану.

До твердої групи належать іменники 1-ої відміни з твердим кінцевим приголосним основи, крім шиплячих, та іменники 2-ої відміни, а саме: іменники чоловічого роду з основою на твердий нешиплячий приголосний і середнього роду із закінченням *-о*: *Микола, книга, степ, батько, село*.

До м'якої групи належать іменники 1-ої відміни з м'яким кінцевим приголосним й іменники 2-ої відміни, зокрема, іменники чоловічого роду з основою на м'який приголосний, іменники середнього роду із закінченням *-е*, основа яких закінчується на твердий нешиплячий приголосний, а також із закінченням *-я*, основа яких закінчується на м'який або шиплячий приголосний: *земля, край, дідуньо, море, сонце, знання, узбіччя*.

До мішаної групи належать іменники 1-ої відміни з шиплячим кінцевим приголосним основи й іменники 2-ої відміни, а саме: іменники чоловічого роду з основою на шиплячий та іменники середнього роду із закінченням – е, основа яких також закінчується на шиплячий: *межа, ніж, плече*.

Іменники 2-ої відміни чоловічого роду з кінцевими –*ир, -ар, -ор, -ур, -яр, -ір, -ер* можуть належати до твердої, м'якої та мішаної груп. До твердої зараховують іменники зі сталим наголосом на основі: *гектар, командир, абазур, інжир, інженер*. Окрім того, іменники твердої групи у Н. відмінку множини найчастіше мають закінчення –*и*, в О. однини –*ом*. **Увага!** До твердої групи належать іменники *комар, снігур, хабар*.

До м'якої групи належать іменники, у яких наголос при відмінюванні переходить з основи на закінчення: *лікар, пузир, богатир, козир, токар*. Іменники м'якої групи у Н. відмінку множини найчастіше мають закінчення –*і*, в О. однини –*ем*.

До мішаної групи зараховують іменники, які є назвами осіб за професією чи родом діяльності та мають сталий наголос на закінченні у множині: *школяр, весляр, вапняр*. **Увага!** Іменники *муляр, маляр, столяр, ювіляр* належать до твердої групи.

Увага! Поза відмінами перебувають такі групи іменників: невідмінювані (*шосе, депо, таксі*), субстантивовані (*військовий, черговий, пальне*), множинні (*двері, Альпи, ворота*).

Складні випадки правопису закінчень іменників 1-ої відміни

1. В орудному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення –*ою*, а іменники м'якої та мішаної груп –*ею* або –*єю*: *душею, книгою, межею, надією*.
2. У кличному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення –*о*, іменники м'якої та мішаної груп – *-е* або –*є*, деякі іменники м'якої групи з пестливим значенням мають закінчення –*ю*: *сестро, земле, мріє, доню, Таню*.
3. У родовому відмінку множини іменники всіх груп мають звичайно нульове закінчення, проте частина іменників у цьому відмінку має закінчення –*ів* або –*ей*: *суддів, сімей, фабрик, статей*.

Складні випадки правопису закінчень іменників 2-ої відміни

1. У давальному, орудному та місцевому відмінках однини пишеться закінчення –*ові, -ом*, якщо це іменник твердої групи: *робітникові, робітником*; –*еві, -ем*, якщо це іменник мішаної та м'якої (крім на –*й*-) груп: *журавлеві, ножем, плащем*; –*єві, -єм* пишеться, якщо основа закінчується на –*й*-: *героєві, героєм*.
2. У родовому відмінку однини іменники 2-ої відміни чоловічого роду мають закінчення –*а, -я* або –*у, -ю*. Закінчення –*а, -я* мають іменники, що є назвами істот (*студента, керівника*); конкретних, чітко окреслених предметів (*портфеля, тролейбуса*); мір довжини, ваги, часу, грошей (*тижня, карбованця, кілограма*); населених

пунктів (*Парижа, Херсона*); річок, якщо наголос падає на закінчення (*Дніпра, Дністра*), а також більшість термінів мовознавства й точних наук (*відмінка, радіуса*). Закінчення *-у, -ю* мають іменники, що є назвами абстрактних понять, наукових течій (*романтизму, ритму*); речовин, маси, матеріалу (*цукру, меду*); відчуттів (*болю, жалю*); явищ природи (*вітру, граду*); установ, великих територій і будівель (*інституту, Криму*); річок, якщо наголос падає на основу (*Дунаю, Бугу*), а також літературознавчі, хімічні, фізичні терміни (*сюжету, синтезу, роману*). У родовому відмінку множини більшість іменників чоловічого роду та низка середнього мають закінчення *-ів, їв* (*полів, сузір'їв*), нульове закінчення має більшість іменників середнього роду та іменники чоловічого роду, які в множині втрачають суфікс *-ин* (*киян, селян, болгар*), закінчення *-ей* має ряд іменників (*коней, плечей*).

3. У кличному відмінку однини іменники 2-ої відміни мають закінчення *-у, -ю, -е*. Закінчення *-у* мають іменники твердої групи, зокрема з суфіксами *-ик, -ок, -к*, іншомовні імена з основою на *г, к, х* і деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний (крім *ж*): *батьку, слухачу, товаришу*. Закінчення *-ю* мають іменники м'якої групи: *місяцю, лікарю*. Закінчення *-е* мають безсуфіксні іменники твердої групи, іменники м'якої групи із суфіксом *-ець* та деякі іменники мішаної групи, зокрема власні назви з основою на *ж, ч, ш, дж* і загальні назви з основою на *р, ж*: *друже, кравче, шевче, школяре* (але *бійцю, знавцю*).

Практичні завдання

Вправа 1. Із поданих речень випишіть іменники в три колонки: ті, що мають форми однини й множини; ті, що вживаються тільки в однині; ті, що вживаються лише в множині.

1. Мої зернини – то слова. Як відберуть їх на насіння – мене чекає воскресіння, і сонце, і весна нова, і слави жнива золоті (Д. Павличко).
2. Карпати... Млиста давнина при цьому слові вирина (М. Рильський).
3. Суремна мідь співає з-над Дністра (М. Бажан).
3. Знання людині, що крила пташині.
4. Коли гроші говорять – правда мовчить.
5. Знає кішка, чиє м'ясо з'їла (Н. тв.).

Вправа 2. Визначте, до якого роду належать іменники, поясніть, за якими граматичними ознаками ви його визначили.

Путь, хлоп'я, воєвода, грабіж, Черкаси, ступінь, забіяка, ясла, ТСН, кір, шинель, какаду, лебідь, Умань, Паша, дідуньо, сани, гори, Донбас, турне, леді, ВНЗ, сучасник, капризуха, накуп, дядько, тітка, педагог, Кутаїсі, крильце.

Вправа 3. До поданих іменників доберіть прикметники й запишіть як словосполучення; поясніть, якого роду іменники.

Баку, інтермецо, Альпи, фальш, журі, ООН, попурі, маестро, аташе, мадам, поні, окуляри, Тбілісі, желе, какаду, Сочі, шосе, ТЕЦ, шахи, Чилі.

Вправа 4. Запишіть подані іменники в родовому відмінку однини, сформулюйте правила правопису закінчень.

Крик, сірник, спалах, міліметр, ромб, Буг, Житомир, метал, простір, водограй, стіл, орач, грім, футбол, сором, полк, телефон, вплив, пісок, народ, клуб, жаль, снігопад, тролейбус, портфель, вальс, інститут, Дністер, Донбас, Лондон, Іртиш.

Вправа 5. Визначте відміну й групу поданих іменників.

Ручай, саквояж, лектор, подвір'я, сани, донор, тиша, тінь, футляр, тигренок, коліща, радіатор, шосе, узбережжя, коментатор, явище, мостова, ліфтер, дощ, відерце, ковзаняр, дуель, сонце, сухар, мати, вартовий, тротуар, путь, плем'я, калькулятор, хлоп'я, вікно, шофер, насіння, братуньо, столяр, плече, Надія, комбайнер, плащ, вила, токар, Коцюбинський, пенсне, гарнір.

Тестові завдання

1. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до спільного роду:

- А незграба, добряга, гайдамака, базіка
- Б молодчина, капризуха, нероба, бездара
- В сіромаха, базіка, непосида, неотеса
- Г сердега, нерівня, стиляга, босячня
- Д роботяга, задирака, жирафа, сирота

2. Усі словосполучення написано правильно в рядку:

- А гострий біль, одноманітне меню, розумна шимпанзе, весь Перу
- Б поважний маестро, прийшла міс, швидкий кенгуру, прозорий тюль
- В весела попури, мудра Дороті, офіційний аташе, барабанний дріб
- Г крикливий какаду, вчена ступінь, важка путь, мудрий кюре
- Д широке Дніпро, цікава леді, чергове кліше, яскрава гуаш

3. Закінчення -а, -я у формі родового відмінка однини мають усі іменники в рядку

- А телевізійного оператор..., вишневого садк..., якісного прикметник...
- Б електричного двигун..., катет... трикутника, запашного бузк...
- В гори Крим..., курсант... училищ..., африканського материк...
- Г м'якого килим..., народного орнамент..., гранітного монумент...
- Д стовпчик термометр..., таблетка аспірин..., копія атестат...

4. Закінчення -ю у формі кличного відмінка мають усі іменники в рядку:

- А Галя, школяр, Сергій, матуся
- Б коваль, мудрець, учень, доня
- В хлопець, Олексій, Місяць, біль
- Г Валерій, обрій, тополя, дідусь
- Д Катруся, вівчар, доля, герой

5. Правильно написані всі імена по батькові в рядку:

- А Васильович, Якович, Іллівна, Миколаївна
- Б Юрієвич, Ігоревич, Валерієвна, Григоріївна
- В Кузьмівна, Олексійович, Оксентійович, Федоревич
- Г Борисович, Леонтієвич, Мусієвич, Мефодієвна
- Д Валерійович, Гордієвна, Гордієвич, Георгієвич

Тема 11. Прикметник

Теоретичні питання

1. Прикметник як самостійна частина мови.
2. Лексико-граматичні розряди прикметників.
3. Ступені порівняння якісних прикметників.
4. Творення прикметників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 127–140.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С.86–94 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 98–100.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 108–116.

Прикметником є повнозначна частина мови, яка називає ознаку або властивість предмета й відповідає на запитання який? чий? Прикметник змінюється за родами, числами, відмінками, і ці його форми залежать від форм іменника, із яким прикметник узгоджується.

Увага! У прикметника, що стоїть у формі множини, рід не визначається.

Основна синтаксична роль прикметника – узгоджене означення: *Над морем мріли білі вітрила* (Ю. Мушкетик). Прикметник також може бути іменною частиною складеного присудка: *Так, була моя пісня палка* (Л. Українка).

Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні, відносно-якісні, присвійно-якісні, присвійно-відносні, десемантизовані.

Якісними називаються прикметники, що виражають ознаку безпосередньо й ця ознака може виявлятися більшою чи меншою мірою. Якісні прикметники означають особливості характеру й психічного складу людини (*веселий, мудрий, сміливий*); фізичні якості людини чи тварини (*блідий, кволий, старий*); ознаки предметів чи істот щодо кольору або масті (*білий, вороний, гнідий*); смакові якості предметів (*гіркий, терпкий, солодкий*); ознаки предметів за безпосереднім фізичним враженням (*теплий, гострий, мокрий*); ознаки предметів за їхніми зовнішніми властивостями (*прямий, кривий, рівний*); ознаки предметів щодо розміру (*вузький, глибокий, довгий*).

Якісним прикметникам властиві такі ознаки:

1. Вони мають ступені порівняння: *веселий – веселіший, дужий – дужчий*.
2. Можуть сполучатися з кількісно-означальними прислівниками: *дуже кислий, надто розумний*.

3. Можуть утворювати антонімічні пари: *старий – молодий, гострий – тупий*.
4. Від більшості якісних прикметників творяться прислівники на *-о, -е: весело, близько*.
5. Від якісних прикметників можуть утворюватися абстрактні іменники: *радість, блакить*.
6. Частина якісних прикметників здатна мати короткі форми: *зелен, дрібен*.
7. Якісним прикметникам властиві суфікси *-ив-, -лив-, -ист-, -аст -, -уч -, -ащ-*: *правдивий, сварливий, зубастий, пропаший*.
8. Якісні прикметники можуть утворювати префіксальні й суфіксальні похідні, що містять вказівку на ступінь вияву ознаки: *предобрый, величезний, біленький, зеленавий*.

Увага! Деякі якісні прикметники втратили свої ознаки, десемантизувалися. Це, зокрема, прикметники, що входять до складу географічних назв, термінів, назв професій, посад, а також фразеологізмів: *Чорне море, м'який знак, молодший сержант, холодна війна*.

Відносними називаються прикметники, що виражають ознаку предмета опосередковано, через відношення до іншого предмета чи до певної дії, обставини. Відносні прикметники називають ознаку через відношення до конкретного предмета чи явища природи (*овочевий, сніговий*); матеріалу (*залізний, глиняний*); міри, ваги, розміру, об'єму, кількості тощо (*кілограмовий, триповерховий*); абстрактного поняття (*науковий, політичний*); місця (*лісовий, прибережний*); часу (*літній, вчорашній*); числа (*подвійний, десятковий*); дії (*пральний, підготовчий*); національності (*український, грецький*).

Увага!

1. Усі відносні прикметники похідні.
2. Словосполучення з відносним прикметником можна перебудувати в синонімічне з іменником, дієсловом та прислівником: *овочевий склад – склад для овочів, вчорашні події – події, що відбулися вчора*.
3. Серед відносних прикметників є десемантизовані: *волоські горіхи, березова каша*.
4. Відносні прикметники, що вживаються в переносному значенні, належать до проміжного розряду відносно-якісних: *золоте серце, срібний голос*.

Присвійні прикметники відповідають на запитання *чий?* і виражають ознаку предмета за належністю особі чи взагалі істоті, від назви якої вони утворені: *мамин, Тетянин*.

Увага!

1. Низка присвійних прикметників десемантизувалася: *Берингова протока, ахіллесова п'ята, дамоклів меч*.
2. Присвійні прикметники, що вживаються в переносному значенні, належать до проміжного розряду присвійно-якісних: *лисяча натура*

(хитра), орлиний погляд (гострий). До цього ж розряду належать прикметники, які сполучаються з іменниками ставлення, почуття: батьківське ставлення (чуйне, доброзичливе). Присвійні прикметники можуть вживатися в значенні відносних, належати до проміжного розряду присвійно-відносних: батьківське майно, заяча шапка (виготовлена із заячого хутра). До цього ж розряду належать прикметники, що сполучаються з іменниками сім'я, табун, рій, згряя: бджолиний рій, орлина сім'я.

Ступені порівняння якісних прикметників.

Якісні прикметники мають вищий і найвищий ступені порівняння, кожен із яких має дві форми – просту й складену. Вищий ступінь порівняння вказує, що ознака властива одному предмету більшою мірою, ніж іншому. Проста форма вищого ступеня твориться від основи прикметника за допомогою суфіксів *-ш-*, *-іш-*: *молодий – молодший, веселий – веселіший*. При цьому можливі випадання суфіксів *-к-*, *-ок-*, *-ек-*: *тонкий – тонший, широкий – ширший* або зміна кінцевих *г, ж, з* на буквосполучення *жч* і кінцевої *с* на букву *щ*: *дорогий – дорожчий, високий – вищий*.

Увага!

1. Складена форма вищого ступеня твориться додаванням слів *більш, менш* до початкової форми: *більш голодний, менш високий*.
2. У деяких прикметниках проста форма вищого ступеня твориться від іншої основи: *гарний – кращий, поганий – гірший, великий – більший*.

Найвищий ступінь порівняння вказує на найвищу міру вияву ознаки. Проста форма найвищого ступеня порівняння твориться за допомогою префікса *най-*, який додається до простої форми вищого ступеня: *найдовший, найдоржчий*. Ця форма може підсилюватися додаванням префіксів *як-*, *що-*: *щонайвищий, якнайдовший*. Складена форма найвищого ступеня порівняння твориться за допомогою слів *найбільш, найменш*, що додаються до початкової форми: *найбільш високий, найменш вибагливий*.

Увага!

1. Не мають ступенів порівняння такі якісні прикметники: а) із суфіксами *-ав-*, *-яв-*: *білявий, чорнявий*; б) із суфіксами *-уват-*, *-юват-*: *білуватий, синюватий*; в) із суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*, *-юсінк-*, *-енн-*, *-езн-*: *біленький, малесенький, тонюсінкний, старезний*; г) із префіксом *пре*, *ультра-*: *предобрий, прехороший*; г) прикметники, що мають непорівнювану ознаку: *хворий, порожній, живий*; д) прикметники, що означають масть тварини: *гнідий, вороний*; е) складні прикметники: *жовтогарячий, попелясто-сірий*.

2. В українській мові ступені порівняння не утворюються додаванням слова **самий**.

Складні випадки творення прикметників.

Частина відносних прикметників твориться за допомогою суфіксів *-ов-*, *-ев-*, *-єв-*. Суфікси *-ев-*, *-єв-* вживаються в прикметниках, утворених від іменників м'якої та мішаної груп, якщо наголос у прикметниках падає на

корінь або суфікс: *плюшевий, грушевий*. У прикметниках, утворених від іменників твердої групи, незалежно від місця наголосу вживається суфікс – *ов-*: *ясеновий, березовий*. Якщо наголос у прикметнику падає на закінчення, вживається суфікс –*ов-*, незалежно від того, до якої групи належить твірний іменник: *дійовий, межовий*.

Присвійні прикметники утворюються від основ іменників, що означають назв істот. Від основ іменників 1-ої відміни присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів –*ин-*, –*їн-*. Якщо основа іменника закінчується на *г, к, х*, то перед суфіксом вони змінюються на *ж, ч, ш*: *Інга – Інжин, дочка – доччин, свекруха – свекрушин*. Від основ іменників 2-ої відміни присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса –*ів-*, що в прикметниках, утворених від іменників твердої групи, чергується з –*ов-*: *батьків – батькова, мулярів – мулярова*, а в прикметниках, утворених від іменників м'якої чи мішаної груп, – з –*ев-*: *лікарів – лікарева, Василів – Василева*.

Практичні завдання

Вправа 1. У наведених словосполученнях визначте лексико-граматичні розряди прикметників. Поясніть явище переходу прикметників з одного розряду в інший.

Піщаний берег, заячий слід, пухнасті сніжинки, кришталева совість, зміїна усмішка, вступний іспит, залізний плуг, залізний протест, солом'яний чуб, приємний вигляд, гнідий кінь, ведмежа шуба, ведмежа послуга, ведмежа голова, ніжний погляд, багатолюдний мітинг, Джерина хата, важка промисловість, кров'яний тиск, мідне обличчя, лебединий пух, лебедина пісня, складне речення, осине гніздо, осиний рій.

Вправа 2. Складіть речення, у яких наведені прикметники належали б до різних лексико-граматичних розрядів.

Сталевий, молочний, малиновий, заячий, крижаний.

Вправа 3. Утворіть від поданих прикметників, якщо це можливо, форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

Тихий, синюватий, премудрий, весняний, довжелезний, карий, гіркий, поганий, дрібнюсінький, лисий, жонатий, дешевий, білявий, швидкий, лимонний, ультрамодний.

Вправа 4. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники у формі жіночого роду.

Гриць, Ольга, Лікар, школяр, Івась, дочка, сторож, Ігор, товариш, Олексій, онучка, рибалка, Параска, Анатолій, тітка, коваль, директор, командир.

Вправа 5. Від поданих іменників утворіть відносні прикметники.

Взірець, почуття, ключ, кварц, магній, марш, матч, алича, життя, ясен, магнолія, метр, дощ, травень, нуль, емаль, край, казка, кільце.

Тестові завдання

1. Позначте рядок, де всі прикметники є якісними

А рожевий, кислий, радісний, вишневий

Б суворий, гнилий, дубовий, справжній

В веселий, щасливий, смачний, чарівний

Г стрункий, блідий, буйний, особовий

Д мудрий, вчорашній, теплий, голодний

2. Позначте рядок, де всі прикметники є присвійними

А. Ольжича книга, братова квартира, київські парки

Б. заячий характер, вчителева думка, вовча лапа

В. Миколина відповідь, сорочине гніздо, татова розмова

Г. овеча натура, батьків портфель, бабусині окуляри

Д. вовчий погляд, Коваленків син, Шевченків «Заповіт»

3. Усі прикметники перейшли з одного розряду в інший у рядку

А синя панчоха, важка промисловість, весняний день, весняний настрій

Б вовчий апетит, заячий характер, орлиний погляд, ведмежа послуга

В вовче лігво, вовче хутро, золота каблучка, золота пора

Г залізний лом, залізний характер, зміїна отрута, зміїна усмішка

Д солов'їне кубло, солов'їний спів, солов'їний голос, орлині кігті

4. Позначте рядок, у якому від усіх іменників прикметники утворюються за допомогою суфікса –ев, -єв

А взірець, куля, шипшина, матч

Б калач, липень, вуглець, плащ

В груша, криця, значення, замша

Г мить, баржа, карамель, кварц

Д вишня, сіль, оцет, каракуль

5. Позначте рядок, у якому від усіх іменників прикметники утворюються за допомогою суфікса –ов

А дощ, суть, парча, кварц

Б малина, слива, клей, гроза

В ситець, плюш, шовк, спориш

Г сніг, алюміній, радій, клен

Д магній, папір, ланцюг, межа

6. Допущено помилку при творенні однієї з форм ступенів порівняння в рядку

А більш вужчий, гірший, тонший, нижчий

Б тяжчий, сміливіший, найвищий, найменш важкий

В ближчий, блискучіший, щонайдорожчий, якнайбагатший

Г значно кращий, якнайвіддаленіший, гіркіший, найбільш голодний

Д менший, дужчий, більш високий, якнаймудріший

Тема 12. Числівник

Теоретичні питання

1. Числівник як частина мови, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Значеннєві розряди числівників.
3. Структурні розряди числівників.
4. Зв'язок числівників з іменниками.
5. Словозміна числівників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 140–146.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 94–105 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 101–104.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 118–122.

Числівником називається повнозначна частина мови, яка означає кількість предметів або їхній порядок при лічбі й відповідає на запитання *скільки? котрий?* Кількісні числівники мають словозмінну морфологічну ознаку відмінка. Морфологічні ознаки роду та числа можуть мати лише окремі кількісні числівники (роду – *один, два, обидва, півтора, тисяча, мільйон, мільярд, нуль*; числа – *нуль, тисяча, мільйон, мільярд*). Порядкові числівники мають словозмінні морфологічні ознаки роду, відмінка, числа. Вони змінюються за родами, відмінками та числами, як прикметники, і їхні граматичні форми залежать від форм іменників, із якими вони узгоджуються.

Увага! У множині рід порядкових прикметників не розрізняється.

У реченні числівники можуть виконувати роль підмета: *Вісім ділиться на два*; іменної частини складеного присудка: *Три на п'ять – п'ятнадцять*; додатка: *До чотирьох додати шість*; означення: *Перший день війни видався найдовшим* (Ю. Збанацький).

Увага!

Числівники не слід плутати зі словами інших частин мови, а саме: з іменниками (*двійка, п'ятірка, десяток, сотня, половина*), прикметниками (*поодинокий, десятковий, парний*), дієприкметниками (*подвоєний, потроєний*), прислівниками (*втрое, тричі, поодиноці*).

Значеннєві розряди числівників.

За значенням числівники поділяються на два розряди: кількісні й порядкові. Кількісні числівники називають кількість предметів і відповідають на запитання *скільки?* Вони поділяються на означено-кількісні, що означають точно визначену кількість предметів, та неозначено-кількісні, що вказують на точно невизначену, нефіксовану кількість

предметів (*багато, кільканадцять, кількадесят*). Із-поміж означено-кількісних числівників прийнято виділяти власне-кількісні, неозначено-кількісні, збірні та дробові. Власне кількісні числівники називають ціле число або визначену кількість предметів, які не поділені на частини: *три, сто, двадцять п'ять*. Збірні числівники називають точно визначену кількість як сукупність: *обидва, двійко, десятеро*. Дробові числівники називають дробове число або певну кількість як частину від цілого: *дві третіх, одна ціла і дві десятих, півтора*.

Порядкові числівники називають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрий?* (*другий, шістнадцятий, двохсотий*).

Структурні розряди числівників.

За будовою числівники поділяються на прості, складні й складені. Прості числівники мають у своїй структурі один корінь. До них належать а) назви чисел першого десятка, а також числівники *сто, сорок, тисяча, нуль, мільйон, мільярд*; б) назви чисел другого десятка (11–19), *двадцять, тридцять, сорок*; в) збірні числівники: *двоє, десятеро*; г) неозначено-кількісні: *кілька, багато, чимало*; ґ) дробові: *півтора, півтори*.

Складними називають числівники, які у своїй структурі мають два корені. До них належать а) назви десятків (50–80), *дев'яносто*; б) назви сотень (200–900); в) збірні числівники: *обидва*; г) дробові: *півторапта*; ґ) неозначено-кількісні: *кількадесят, кількасот*.

Увага! У лінгвістичній науці немає єдиного погляду на числівники другого десятка (11–19) та числівники двадцять, тридцять. Деякі мовознавці розглядають їх як складні, бо історично вони утворені з двох основ: *два на десять*.

Складеними називаються числівник, що утворюються з двох і більше простих чи складних числівників: *сто двадцять п'ять*.

Зв'язок числівників з іменниками.

Числівники граматично пов'язуються з іменниками. Вони або керують іменниками, або узгоджуються з ними.

1. Числівник *один* узгоджується з іменником в роді, числі й відмінку: *один день, одне слово*.
2. Числівник *два* вживається у двох родових формах: одна й та сама форма для чоловічого й середнього роду (*два горобці, два вікна*), інша – для жіночого (*дві берези*).
3. Числівники *два, три, чотири* та числівники, що закінчуються на *два, три, чотири*, вимагають від іменника форми називного відмінка множини: *два пішоходи, три автобуси*. Означення при іменниках може бути у формі називного чи родового відмінка множини: *два старі (старих) дуби*.
4. Числівники від *п'яти* й далі вживаються з іменниками у форм родового відмінка множини: *п'ять сторінок, десять днів*.
5. Із неозначено-кількісними та збірними числівниками іменники вживаються у родовому відмінку множини: *кілька днів, шестеро дівчат*.

6. При дробових числівниках іменники мають форму родового відмінка однини, а слово *частина* нерідко випускається: *три четвертих квадратного метра*.
7. Числівники *півтора*, *півтори* сполучаються з іменниками в родовому відмінку однини: *півтора метра*, *півтори години*. Числівник *півтораста* вимагає родового відмінка множини: *півтораста гектарів*.
8. Іменники, поєднуючись із дробовими числівниками, що закінчуються словами *половина*, *третина*, *чверть*, узгоджуються з назвою цілого числа: *два з половиною кілограми*, але *шість з половиною кілограмів*.
9. Порядкові числівники узгоджуються з іменниками в роді, числі й відмінку: *п'ятий рік*.

Словозміна числівників.

1. За першим типом відмінюється числівник *один*. Числівники *один*, *одна*, *одне* в однині відмінюються так, як прикметники твердої групи або займенник *той*.

2. За другим типом відмінюються власне-кількісні числівники *два*, *три*, *чотири*; збірні *двоє*, *обоє*, *троє*, *четверо*, *обидва*; неозначено-кількісні *кілька*, *декілька*, *багато*.

Н. *чотири*, *четверо*

Р. *чотирьох*

Д. *чотирьом*

З. *чотири*, *четверо*, *чотирьох*

О. *чотирма*

М. *(на) чотирьох*

3. За третім типом відмінюються власне-кількісні числівники від 5 до 20, 30, від 50 до 80; збірні числівники із суфіксом *-ер-* (крім *четверо*), а також неозначено-кількісні *кільканадцять*, *кількадесят*.

Увага! В усіх непрямих відмінках числівники цього типу мають паралельні закінчення. При відмінюванні в основі числівників *шість*, *сім*, *вісім* відбувається чергування голосних: *шести*, *семи*, *восьми*. У назвах десятків змінюється лише друга частина:

Н. *шістдесят*

Р. *шістдесяти (шістдесятьох)*

Д. *шістдесяти (шістдесятьом)*

З. *шістдесят (шістдесятьох)*

О. *шістдесятьма (шістдесятьома)*

М. *(на) шістдесяти (шістдесятьох)*

4. За четвертим типом відмінюються числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто*. У непрямих відмінках, окрім знахідного, вони мають закінчення *-а*.

5. За п'ятим типом відмінюються власне-кількісні складні числівники 200–900 та неозначено-кількісний числівник *кількасот*. У цих числівниках відмінюється обидві частини: перша як відповідний простий числівник

в основній формі, друга – подібно до іменника *міста*. Числівники цього типу мають паралельні закінчення лише в орудному відмінку:

Н. *сімсот*

Р. *семисот*

Д. *семистам*

З. *сімсот*

О. *сьомастами (сімомастами)*

М. *(на) семистах*

6. За шостим типом (подібно до іменників певної відміни) змінюються власне кількісні числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд*.

7. Порядкові числівники відмінюються як прикметники відповідної групи.

8. Дробові числівники мають змішаний тип відмінювання. Чисельник відмінюється як власне кількісний числівник, знаменник – як порядковий у множині.

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте частиномовну належність запропонованих слів.

Утричі, десяток, троє, шістка, кілька, одиниця, сто, півтора, удвоє, одна десята, сотня, десятина, восьмеро, п'ятак, єдиний, п'ятирічний, вдруге, подвійний, кількадесят, багато, сімдесят, стоквартирний, подвоїти, кількадесят.

Вправа 2. Розподіліть подані нижче числівники за семантичними групами.

Двадцять, чотирнадцять, сім десятих, півтора, сороковий, чимало, кількасот, обидва, двохсотий, два з половиною, двоє, четвірка, багато, кільканадцять, три цілих і вісім сотих, мільйон, кілька.

Вправа 3. Провідмінійте числівники 1568, четверо, 41, кільканадцять, $2/7$, триста третій.

Вправа 4. Записавши подані цифри словами, утворіть словосполучення числівника з іменником.

156 (книжка), четверо (юнак), 0,8 (кілометр), 2 (повне відро), 3 (веселий друг), п'ятеро (мале курча), 843 (трактор), півтора (кілограм), 5 (яскрава стрічка), 1500 (рік), п'ятеро (лоша), 6,14 (сантиметр), 576 (деталь), 1989 548 (центнер).

Вправа 5. Запишіть цифри словами, поясніть відмінювання й правопис.

До 279 додати 63; від 1464 відняти 128; скласти 879 341 з 28 764 314; сума чисел дорівнює 608; визначити добуток від множення 341 на 30; скільки разів 8 міститься в 56? скільки разів 39 міститься в 663?

Тестові завдання

1. Позначте рядок, у якому в усіх числівниках відмінюється тільки друга частина

А триста, п'ятсот, шістсот, вісімсот

Б двісті, шістдесят, сімсот, тридцять

В п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят

Г чотириста, дев'яносто, вісімдесят, сімсот

Д п'ятсот, шістдесят, вісімсот, вісімдесят

2. Позначте рядок, у якому порушено норму при відмінюванні числівників

- А трьохсот, трьомстам, на трьохстах
- Б п'ятисот, п'ятистам, п'ятистами
- В семисот, сімомастами, на семистах
- Г дев'ятисот, дев'ятистам, дев'ятьмастами
- Д двохсот, двомастами, на двохстах

3. Позначте рядок, у якому кількісні та порядкові складені числівники вжито у правильних відмінкових формах

- А двомастами шістдесятьома, трьохсот сімдесят восьмим
- Б чотирьохсот вісімдесятьох сімох, п'ятсот десятиох
- В семистам тридцятьма чотирма, шістсот двадцять другим
- Г восьмистам сорока сімом, чотириста сімдесят четвертого
- Д на дев'ятистах вісімдесятьох шістьох, сімисот тридцять дев'ятому

4. Правильно поєднано іменники з числівниками в рядку

- А двадцять три тижня
- Б півтора ста року
- В п'ять цілих і шість восьмих тонн
- Г півтора місяця
- Д сім з половиною кілограм

5. Неправильно побудовано словосполучення

- А десять (хвилин) на шосту
- Б чверть на шосту
- В без п'ятнадцяти шість
- Г пів на шосту
- Д за десять (хвилин) шоста.

Тема 13. Займенник

Теоретичні питання

1. Займенник як частина мови, морфологічні ознаки та синтаксична роль. Співвідношення займенників з іншими частинами мови.
2. Лексико-граматичні розряди займенників.
3. Особливості відмінювання займенників.
4. Морфологічний склад і правопис займенників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 147–159.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 105–115 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 104–107.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 123–127.

Займенник – це повнозначна частина мови, слова якої не називають, а лише вказують на предмети, їхні ознаки, властивості та кількість. За співвідношенням з тією чи іншою частиною мови займенники поділяються на співвідносні з іменником (іменникові), співвідносні з прикметником (прикметникові) та співвідносні з числівником (числівникові). До іменникових належать такі розряди займенників: особові, зворотний, питально-відносні *хто? що?*, неозначені (похідні від *хто, що*), заперечні *ніхто, ніщо*. Всі вони мають морфологічну ознаку відмінка. Окрім того, особовим займенникам властива категорія числа, особовим займенникам третьої особи однини – роду.

До прикметникових належать такі розряди займенників: присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні *який?чий?*, неозначені (похідні від *який? чий?*), заперечні *ніякий, нічий, жоден*. Вони мають морфологічні ознаки роду, числа, відмінка.

Увага!

1. Прикметникові та співвідносні з порядковим числівником займенники, що стоять у формі множини, категорії роду не мають.

2. Прикметникові та співвідносні з порядковим числівником займенники мають здатність переходити в іменники, якщо в реченні функціонують як підмети чи додатки: *Усе дрімає, загорнуте в сутінь*.

3. Присвійні займенники *його, її, їх* належать до незмінюваних. *Його, її* мають постійну ознаку роду, *їх* – числа.

І, нарешті, до числівникових належать питально-відносні *скільки, котрий*, заперечні *ніскільки, нікотрий*, вказівний *стільки*, неозначені (похідні від *скільки, стільки, котрий*). Займенникам, співвідносним із кількісними

числівниками, властива категорія відмінка. Займенникам, співвідносним із порядковими числівниками, – роду, числа, відмінка. У реченні займенники виконують роль тих самих членів речення, що й іменники, прикметники, числівники, з якими вони співвідносяться.

Лексико-граматичні розряди займенників.

Займенники поділяються на дев'ять розрядів: особові (*я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*); зворотний (*себе*); питальні (*хто? що? який? чий? котрий? скільки?*); відносні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*); заперечні (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний*); присвійні (*мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, її, його*); вказівні (*той, цей, такий, стільки*); означальні (*весь, всякий, сам, самий, кожний, інший*); неозначені (похідні від питально-відносних, *стільки, скільки, котрий*).

Особливості відмінювання займенників.

За особливостями відмінювання займенники можна згрупувати так:

- 1) особові займенники та зворотний;
- 2) присвійні, вказівні, означальні займенники, які відмінюються подібно до прикметників;
- 3) усі інші займенники, що відмінюються за окремими зразками.

Найхарактернішою особливістю відмінювання особових займенників є те, що вони в непрямих відмінках мають іншу основу, ніж у називному однини. У непрямих відмінках особових займенників *він, вона, воно, вони* з'являється приставний *-н-*: (*до*)нього, нею, (*на*) них.

Зворотний займенник не має форми називного відмінка.

Присвійні займенники *ваш, наш* відмінюються як прикметники твердої групи, а займенник *їхній* – як м'якої. Займенники *мій, твій, свій* мають власний зразок відмінювання, що відрізняється від прикметникового.

Увага! Присвійні займенники *його, її, їх* – незмінювані слова, що за формою збігаються з формами родового відмінка особових займенників 3-ої особи (*він, воно, вона, вони*). Однак значення та роль цих займенників у реченні відмінна: *Його (кого?) впізнають усі. Його (чия?) робота бездоганна*. Для того, щоб форма родового відмінка особового займенника набула присвійного значення, вона повинна залежати від іменника.

Вказівні займенники *такий, отакий* відмінюється за зразком прикметників твердої групи, а займенники *цей, оцей, той, отой* мають власний зразок відмінювання, що відрізняється від прикметникового. Займенник *стільки* відмінюється подібно до числівника *два*. Означальні займенники, крім займенника *весь*, що має власний зразок відмінювання, змінюються як прикметники твердої групи.

Особливістю відмінювання питально-відносних займенників *хто, що* є те, що вони в непрямих відмінках мають інші основи, ніж у називному. За цим самим зразком відмінюються заперечні та неозначені займенники (похідні від *хто, що*). Займенники *який, котрий* відмінюються як прикметники твердої групи, займенник *чий* має власний зразок відмінювання, займенник *скільки* відмінюється подібно до числівника *два*.

Морфологічний склад і правопис займенників.

За будовою займенники поділяються на прості, складні й складені. До складних належать неозначені, що утворюються від питально-відносних за допомогою часток. Неозначені займенники, утворені за допомогою часток *казна-, хтозна-, будь-, -небудь*, пишуться через дефіс (*казна-хто, будь-що, хто-небудь*), а за допомогою часток *де-, аби-, -сь* – разом (*абихто, щось, деякий*). Якщо між займенником і часткою стоїть прийменник, усі три слова пишуться окремо (*будь у кого, де в чому*). Заперечні займенники з часткою *ні* пишуться разом. Якщо ж прийменник відокремлює частку від займенника, тоді всі три слова пишуться окремо (*ні до кого*).

Практичні завдання

Вправа 1. Запишіть текст, підкресліть займенники. Визначте розряди займенників та їхню синтаксичну роль.

Далека батьківська домівка. Нікого не залишилося в тій хаті з їхнього роду, і стоїть вона стара й похила, неначе сторічна бабуса, та ще розлогий ясен рипить на причілку, німий, але вірний сторож, поставлений над солом'яним дахом самою долею.

У тій оселі давно живуть чужі люди, які вважають домівку своєю. Звикли нові мешканці до крилатого ясена. А коли він розважав Василя своїм зеленим шумом навесні, то навівав смуток пізньої осені, гублячи пожовкле листя. Узимку ясен брався інеєм або олив'яною ожеледицею і скрипів важко, ламаючи холодну броню на своєму тілі (І. Цюпа).

Вправа 2. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова, обґрунтуйте свою думку.

Кожен намагався показати свою силу, вправність, сміливість (О. Бойченко). *У всякого* своя доля і свій шлях широкий (Т. Шевченко). Бджола летить на *всякий* цвіт (Нар. тв.). Лаври стоять зачаровані, *жоден* листок не тремтить (Л. Українка). *Кожний* з хлопців приносив з собою до школи що-небудь нове (С. Васильченко). *Все* для *всіх* і для *кожного* стане законом (М. Нагнибіда).

Вправа 3. Перепишіть займенники, розкриваючи дужки.

Де (з) ким, (ні) хто, (будь) що, (ні) який, (де) який, на (де) чому, (будь) чому, (будь) хто, хто (небудь), (ні) скільки, чого (небудь). (казна) чим, ким (небудь), казна (з) чим, (аби) хто, ні (з) ким, аби (на) кому, ні (в) кого, чийого (сь), (де) що.

Вправа 4. Виправте помилки, допущені в реченнях

Пошили чобітки для дітей, які їм дуже подобаються. Почувся гуркіт, і з-за лісу з'явився літак, прямуючи до аеродрому. Люди на ньому чекали приземлення. З неба сяяло сонце, по якому пропливали ріденькі хмарки. Т. Г. Шевченко, він усе життя служив народові своїм натхненним словом. Прийшли батьки старших учнів, яких зустріла вчителька. Молодіжні журнали й газети швидко доносять художні твори до читачів, які сприяють ідейно-естетичному вихованню молоді.

Вправа 5. Зробіть стилістичні виправлення в тексті. Поясніть, чому заміна іменників та прикметників займенниками можлива або необхідна.

Великий крилатий волоський горіх займав півподвір'я. Горіх посадив господар садиби. Господар гордився горіхом і радо давав поради, як садити горіх. Господар розказував про те, яке чисте дерево той волоський горіх, що волоський горіх очищає повітря. А ще під волоським горіхом куточок відпочинку: укопаний стіл, лави. Стіл і лави зробив хазяїн. На столі господар часто майстрував. У господаря все виходило до ладу.

Тестові завдання.

1. Укажіть ряд займенників

А те, ці, але, всі

Б їх, ви, чий, там

В ним, я, ніщо, ту

Г він, ми, це, тут

Д вас, усім, десь, щось

2. Позначте рядок займенників, які належать до одного й того ж самого розряду

А цей, комусь, того

Б щось, будь-чийого, абикого

В який, чиїм, ніякого

Г тебе, вами, тим

Д мій, наш, нічий

3. Установіть відповідність

1 особові

А ніким, нічим, ні в кого

2 означальні

Б цей, таку, тих

3 неозначені

В іншого, всіма, самим

4 заперечні

Г тобі, вами, мене

Д декому, абиким, чийогось

4. Позначте речення, в якому вжито присвійний займенник

А Друзі привітали її з днем народження.

Б Вперше я побачив її на концерті.

В У змаганнях брали участь і його учні.

Г Холод змусив їх добувати вогонь.

Д Батько повів його до спортивної секції.

5. Позначте рядок займенників, кожен з яких змінюється як прикметник

А чийого, самим, кількох

Б котрий, ніякий, такого

В деякого, нікого, іншому

Г абичий, кожним, тобою

Д усьому, чиїмсь, декому

Тема 14. Дієслово

Теоретичні питання

1. Дієслово як самостійна частина мови, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Система дієслівних форм, дві основи дієслова.
3. Категорія перехідності та неперехідності.
4. Дієслівна категорія виду.
5. Способи дієслова. Особові форми дієслів наказового способу.
6. Дієслівна категорія часу.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 159–180.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 115–134 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. Мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 108–115.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 127–138.

Дієслово – це повнозначна частина мови, що означає дію або стан і відповідає на запитання *що робити? що зробити?* Усі дієслова мають морфологічну ознаку виду. Вони бувають доконаного й недоконаного виду і можуть утворювати видові пари: *дописувати – дописати, вирішувати – вирішити*. Способові форми дієслів мають формотворчу морфологічну ознаку способу – дійсного, умовного, наказового. Форми дійсного способу мають формотворчу морфологічну ознаку часу – теперішнього, минулого, майбутнього. Форми теперішнього та майбутнього часу дійсного способу та наказового способу мають морфологічні ознаки особи й числа. Форми минулого часу дійсного способу та форми умовного способу мають морфологічні ознаки роду й числа.

У реченні дієслово найчастіше виконує роль присудка.

Система дієслівних форм, дві основи дієслова.

Дієслово є складною системою граматичних форм. До цієї системи належать дієвідмінювані, відмінювана та незмінювані форми. Дієвідмінюваними (способовими) є форми дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи й числа. Це, зокрема, особові форми (дієслова дійсного способу теперішнього й майбутнього часу) та родові (дієслова дійсного способу минулого часу та дієслова умовного способу). Дієприкметник є відмінюваною формою дієслова. Інфінітив, дієприслівник, форми на *-но, -то* – незмінюваними.

Форми одного й того ж дієслова в сучасній українській мові творяться від двох різних основ: основи інфінітива й основи теперішнього часу. Основа

інфінітива виділяється шляхом відокремлення від неозначеної форми дієслова суфікса *-ти*: *писа-ти, жи-ти, ходи-ти*. Основа теперішнього часу виділяється у формі дієслова теперішнього часу 3-ої особи множини шляхом відокремлення закінчень *-уть (-ють), -ать, (-ять)*.

Категорія перехідності та неперехідності.

За своїм значенням і відношенням до інших частин мови дієслова поділяються на перехідні та неперехідні. Перехідні означають таку дію, яка переходить на інший предмет: *Погортайте сторінки сивих віків...* (М. Стельмах). Перехідні дієслова вимагають, щоб залежний від них іменник, що називає предмет, на який спрямована дія, або інше слово, вжите в значенні іменника, мали форму знахідного відмінка без прийменника, тобто виконували в реченні функцію прямого додатка. Іменник, залежний від перехідного дієслова, може вживатися в родовому відмінку. Це буває, коли а) перед дієсловом є заперечна частка *не*: *не відіслав листа, не купив газети*; б) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на його частину: *принеси води, купи хліба*. Перехідними також є дієслова, від яких ми ставимо запитання до підрядного з'ясувального речення: *Люблю, коли в вікно розкриті шумлять безжурно дерева* (В. Сосюра). Перехідними вважають дієслова зі слів автора, після яких іде пряма мова: *А весна гомоніла: «Послухай мене!»* (Л. Українка). До перехідних належать також дієслова *зичити, бажати*.

Увага! Формальним показником неперехідності є постфікс *-ся*.

Дієслівна категорія виду

Вид дієслова вказує на відношення названої ним дії до внутрішньої межі, на завершеність чи незавершеність дії. Залежно від цього дієслова поділяються на дієслова доконаного та недоконаного виду. Дієслова недоконаного виду означають незавершену дію і відповідають на питання *що робити? що робив? що роблю? що робитиму?* Дієслова доконаного виду означають завершену дію і відповідають на питання *що зробити? що зробив? що зроблю?* Дієслову одного виду переважно відповідає дієслово іншого. Такі дієслова утворюють видові пари. Доконаний вид дієслова утворюється від недоконаного за допомогою таких засобів:

- а) префіксів: *робити – зробити, писати – написати*;
- б) суфіксів: *скорочувати – скоротити, замотувати – замотати*;
- в) чергування звуків: *замітати – замести, перевозити – перевезти*;
- г) наголосу: *засипати – засипати, закликати – закликати*;
- г) інших основ: *брати – взяти*.

Є дієслова, які завжди бувають або доконаного, або недоконаного виду, тобто одновидові. Лише доконаний вид мають звичайно префіксально-постфіксальні дієслова: *натерпітися, розгомонітися*. Тільки недоконаний вид – безпрефіксні дієслова зі значенням необмеженої дії: *гордувати, мислити*; префіксальні, утворені від дієслів зі значенням необмеженої дії за допомогою префікса *по-*: *покрикувати, почитувати*.

Окремі дієслова поєднують у собі значення як доконаного, так і недоконаного виду. До них належать дієслова іншомовного походження з суфіксом *-ува*, а також дієслова *женити, ранили, веліти, наслідувати, вінчати*.

Увага! При творенні видових пар за допомогою префіксів можуть утворюватися дієслова з одним і тим самим або з різними лексичними значеннями. Видову пару становлять лише ті дієслова, які мають одне й те саме лексичне значення.

Форми дієслова зберігають вид того дієслова, від якого вони утворені.

Способи дієслова. Особові форми дієслів наказового способу.

Спосіб дієслова – це формотворча морфологічна ознака, що виражає відношення дії до дійсності з погляду того, хто говорить. В українській мові розрізняють дійсний, умовний, наказовий способи. Дієслова дійсного способу означають реальну дію, яка відбувалася (минулий час), відбувається (теперішній), буде відбуватися (майбутній). Категорія дійсного способу не має спеціальних граматичних показників. Вона тісно пов'язана з категорією часу й виражається її граматичними засобами. Дієслова дійсного способу теперішнього й майбутнього часу мають граматичні категорії числа й особи, а минулого часу – числа й роду.

Дієслова умовного способу означають бажану або можливу за певних умов дію. Вони утворюються від дієслів минулого часу за допомогою часток *би, б*. Дієсловам умовного способу властиві категорії числа й роду.

Дієслова наказового способу виражають наказ, прохання, побажання. Вони мають граматичні категорії особи й числа. Дієслова наказового способу мають форму 2-ої особи однини та 1-ої й 2-ої множини – прості форми, а також 3-ої особи однини й множини – складені. Творються прості форми наказового способу від основ теперішнього часу. Залежно від характеру основи теперішнього часу ці форми можуть бути трьох видів:

1. Форми наказового способу, які в 2-ій особі однини закінчуються на *-й*. Вони збігаються з основою теперішнього часу: *чита[йу]ть– читай, ши[йу]ть– ший*.
2. Форми наказового способу, які в 2-ій особі однини мають закінчення *-и*. Вони творяться від основи теперішнього часу на приголосний: *нес-уть – неси, крич-ать – кричи*.
3. Усі інші дієслова наказового способу, утворені від основ теперішнього часу на приголосний, у 2-ій особі однини мають чисту основу: *вір-ять – вір, стан-уть – стань*.

Увага! Форми 1-ої та 2-ої особи множини дієслів наказового способу закінчуються на *-ймо (мо), -іть (іте)*: *ходімо, сядьмо, несіть*.

Складені форми представляють собою поєднання часток *хай, нехай* і дієслів 3-ої особи однини чи множини теперішнього або доконаного майбутнього часу.

Увага! Інколи дієслова одного способу можуть уживатися в значенні іншого: *Чи не **продали б** ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку?* (М. Коцюбинський). Дієслово умовного способу вжито в значенні наказового.

Дієслівна категорія часу.

Час дієслова – це формотворча морфологічна ознака, що виражає відношення реальної дії до моменту мовлення. Граматична категорія часу властива лише дієсловам дійсного способу. В українській мові є три часи: теперішній, минулий і майбутній. Дієслова теперішнього часу означають дію, що відбувається в момент мовлення. Вони мають граматичні категорії особи й числа.

Увага! Дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу.

Дієслова минулого часу означають дію, що відбувалася або відбулася до моменту мовлення. Вони мають граматичні категорії роду й числа. Дієслова минулого часу можуть бути доконаного й недоконаного виду. Дієслова майбутнього часу означають дію, яка відбудеться після моменту мовлення про неї. Дієслова майбутнього часу змінюються за особами й числами. Майбутній час має три форми: просту доконаного виду: *посаджу, виполо, зберу*; просту недоконаного виду: *садитиму, полотиму, збиратиму*; складеного недоконаного виду: *буду садити, буду збирати*.

За характером особових закінчень дієслів у формах теперішнього й простого майбутнього часу розрізняють дві дієвідміни. До першої належать дієслова, які в усіх особах, окрім 1-ої однини й 3-ої множини, у закінченнях мають *-е (-є)*, а в 3-ій особі множини – закінчення *-уть, -ють*: *везе, везете, везуть, співаєш, співаєте, співають, хитрує, хитруємо, хитрують*. До другої дієвідміни зараховують дієслова, які в усіх особах, окрім 1-ої однини й 3-ої множини, у закінченнях мають *-и(-ї)*, а в 3-ій особі множини – закінчення *-ать, -ять*: *летить, летите, летять, стоїш, стоїте, стоять, кричить, кричимо, кричать*.

Розрізнити дієвідміну дієслів можна також за основою інфінітива. Якщо вона закінчується буквосполученнями *-оро, -оло*, то дієслова належать до першої дієвідміни: *колоти, боротися, полоти, молоти*. Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами *-и-, -і-, -ї-*, то дієслова зараховують до другої дієвідміни: *клеїти, гоїти, кроїти, озброїти*. **Увага!** Дієслово *хотіти* належить до першої дієвідміни.

Практичні завдання

Вправа 1. У поданих словосполученнях укажіть перехідні й неперехідні дієслова: любити Вітчизну, боротися за перемогу, домогтися успіхів, співати пісню, не відремонтувати стола, написати грамотно, гордитися ним, купити хліба, не допустити помилки, прокласти дорогу, налити молока, робота виконується, посадити дерево, не підстругати олівця, перемогти в боротьбі.

Вправа 2. Від дієслів *сидіти, написати* утворіть усі способові форми, виділіть закінчення.

Вправа 3. Визначте дієвідміни поданих дієслів: берегти, текти, летіти, тремтіти, сипати, губити, точити, полоти, лити, гнати, молоти, жати, іржати, клеїти, гоїти, відзначити, муркотати, косити, котити, колоти, гуркотіти, реготати, краяти, кроїти, хотіти, бачити, белькотати, белькотіти, в'їздити,

кликати, зважити, збороти, підсісти, цокотіти, тьмяніти, означити, палахкотіти, свистіти, вжалити, збігти, збігати, тупотіти, вбігти, вбігати.

Вправа 4. Від поданих дієслів утворіть форми наказового способу: стати, зустрітися, ходити, мовчати, подякувати.

Вправа 5. Від поданих дієслів утворіть форму першої особи однини теперішнього часу: пекти, їздити, водити, возити, лити, шити, ловити, летіти, лікувати, мазати, прати, садити, гасити, просити, в'язати, купити.

Тестові завдання

1. Позначте рядок особових форм дієслова

А забудеш, розсіються, цвісти

Б співаючи, понесуть, збираємо

В засвоїте, катаємось, жартують

Г розквітнуть, щебечуть, заперечувати

Д винайти, поїдуть, зрадіють

2. Дієсловами недоконаного виду є всі слова рядка

А зберігати, ходити, вальсувати, зашивати

Б писати, виконувати, скочити, знати

В поважати, залежати, зашити, думати

Г атакувати, перенести, сидіти, просити

Д вважати, вразити, спостерігати, захоплюватися.

3. Правильно утворено форму наказового способу дієслів у рядку

А давайте напишемо

Б ходімте

В заспіваймо

Г прочитаємо

Д будемо вчити

4. Літеру *e* потрібно писати на місці пропуску в усіх словах рядка

А розваж...те, закінч...те, прагн...те

Б відпочин...те, усміхн...тесь, знайд...те

В змоkn...те, залиш...те, принес...те

Г одягн...те, свисн...те, віддяч...те

Д перебор...те, піднім...те, насміл...тесь

5. Правильно утворені дієслівні форми в рядку

А могли – можу, можеш, можете

Б текти – течу, течеш, тече

В сидіти – сидю, сидиш, сидите

Г хотіти – хочу, хочеш, хотять

Д їздити – їджу, їдиш, їдите

Тема 15. Дієприкметник

Теоретичні питання

1. Дієприкметник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Активні та пасивні дієприкметники, їх творення.
3. Дієприкметниковий зворот.
4. Написання не з дієприкметниками.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 180–184.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 134–136 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 115–117.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 138–142.

Дієприкметник – це відмінювана форма дієслова, яка виражає ознаку предмета за дією і відповідає на запитання *який?* Дієприкметники мають граматичні ознаки дієслова та прикметника. Так само, як і дієслову, дієприкметнику властиві морфологічні категорії виду (доконаний і недоконаний): *зсмаглий, прочитаний, згасаючий*; часу (минулий і теперішній): *написаний, голосуючий*; стану (активний і пасивний): *працюючий, вирощений*, а також здатність мати при собі залежні слова: *вишитий бабусею рушник*.

Так само, як і прикметник, дієприкметник має рід (чоловічий, жіночий, середній); число (однина й множина); відмінок.

Увага! Рід дієприкметників визнається лише в однині.

У реченні дієприкметник є означенням, рідше частиною складеного іменного присудка: *Коні дружно тюпали по забитій снігом дорозі* (Г. Тютюнник). *В хаті по-хазяйськи, чисто, лавки й вікна помиті, а на вікнах стоять у кухликах квіти* (І. Нечуй-Левицький).

За ознакою стану дієприкметники поділяються на активні та пасивні. **Активні** виражають ознаку предмета за його ж дією. Вони мають форму теперішнього і минулого часу. Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу перехідних і неперехідних дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч, -юч* для дієслів першої дієвідміни й *-ач, -яч* – другої: *працю-юч-ий, леж-ач-ий*. Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива неперехідних префіксальних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *л*: *посиві-л-ий, зів'я-л-ий*.

Увага! Активні дієприкметники з суфіксом *-и* в українській літературній мові не вживаються (виняток: *перемігший, здолавший*). Не утворюються вони від дієслів із постфіксом *ся*.

Пасивні дієприкметники вказують на ознаку предмета за дією, яку над ним виконують чи виконали. Вони утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів доконаного й недоконаного виду за допомогою суфіксів *-н, -ен, -т*: *сказа-н-ий, заверш-ен-ий, загорну-т-ий*.

Увага! У суфіксах дієприкметників пасивного стану пишеться одна буква *н*: *нездоланий, незлічений, нездійснений*. Дві букви *нн* пишуться у прикметниках дієприкметникового походження, коли наголос падає на суфікс: *нездоланний, незліченний, нездійснений*.

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називається **дієприкметниковим зворотом**. Дієприкметниковий зворот може стояти перед означуваним словом і після нього: *Чорніло небо, обсіпане подекуди зірками* (І. Нечуй-Левицький).

Увага! Дієприкметниковий зворот повинен стояти якомога ближче до означуваного слова, окрім того, він не може розриватися іншими членами речення.

Правопис не з дієприкметниками

Не з дієприкметником пишеться окремо, коли при ньому є залежні слова: *не оформлені вчасно документи*; коли є протиставлення: *город не скопаний, а виораний*; коли дієприкметник виконує функцію присудка: *Дорога не заасфальтована*. *Не* з дієприкметником пишеться разом, коли при ньому немає залежних слів: *неоформлені документи*; коли дієприкметник утворений від дієслів, що пишуться з *недо-* разом: *недоспіваний, недосолений*.

Практичні завдання

Вправа 1. Запишіть речення, підкресліть дієприкметники, визначте їхні дієслівні й прикметникові ознаки. Укажіть, які синтаксичні функції виконують дієприкметники.

Часом темнішало від швидко літаючих хмар (Ю. Яновський). Ніхто не подолає у нас цієї сили, народженої в ділі, змужнілої в бою (М. Бажан). Мій перший вірш написаний в окопі ... (Л. Костенко). Світлиця була чиста, світла, простора; стіни були помальовані ясно-жовтою фарбою ... (І. Нечуй-Левицький). В оживаючих деревах підіймалися нестримні весняні соки (О. Гончар).

Вправа 2. Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники.

Виконувати, хвилювати, здичавіти, зчорніти, примерзнути, зжовкнути, різати, прорости, посивіти, стояти, дрижати, опасти, бажати, змарніти.

Вправа 3. Від наведених дієслів утворіть усі можливі форми дієприкметників. Установіть, від якої основи вони утворюються.

Почорніти, просити, блукати, виплатити, заплести, зняковіти, посадити, осісти, перемолоти, голосувати, напоїти, відшкодувати, в'язати, полоти.

Вправа 4. До кожного дієприкметника запишіть те дієслово, від основи якого він утворився. Виділіть формотворчий суфікс: відкладений, забутий, померезаний, змерзлий, замерзаючий, посунутий, колений, сформований, з'їжджений, розквітлий, дрімаючий, прославлений, запрошений, запрошуваний, зомлілий, прибулий.

Вправа 5. Запишіть слова, знявши ризик. Поясніть правопис запропонованих слів.

Не/висаджені ще квіти, поле не/оране, сукня не/шита, а куплена, не/вимиті вікна, не/оформлена вчасно передплата, кошти не/використані, не/добудований будинок, картина не/намальована, а вишита, яблука досі не/зірвані, лист не/відісланий, не/очищена вода, не/сказані слова, не/завершена мною робота, не/дофарбований паркан, ніхто не/забутий.

Тестові завдання

1. Позначте рядок дієприкметників

- А квітучий, загорнений, готовий
- Б повчальний, байдужий, почутий
- В запрошений, вишитий, пожовклий
- Г подертий, розкритий, болючий
- Д обдуманий, присутній, оновлений

2. Позначте рядок, у якому дієприкметник є означенням

- А Рівними рядками стоять обважнілі плодами яблуні.
- Б Гори вкриті лісом.
- В Двері в хату були зачинені.
- Г Його слова не були почуті.
- Д Кімнати, прикрашені гірляндами, ялинковим іграшками.

3. Правильно утворений дієприкметник

- А висохнути – висохший
- Б упіймати – упіймавший
- В умитися – умившийся
- Г одягнути – одягнений

4. Правильно утворені всі форми дієприкметників у рядку

- А накреслений, зшитий, роблячий, побачений
- Б посивілий, зліплений, нафарбований, лежачий
- В зацікавлений, помолодівший, уславлений, змарнілий
- Г розвалений, посміхаючийся, палаючий, знайдений
- Д оформлений, випечений, потемнівший, забутий

5. Позначте рядок активних дієприкметників:

- А зчорнілий, зблідлий, вилікуваний
- Б политий, збіднілий, зігрітий
- В здичавілий, побагровілий, зарослий
- Г побілілий, уражений, змоклий
- Д прив'ялий, здрібнілий, виграний

Тема 16. Дієприслівник

Теоретичні питання

1. Дієприслівник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Дієприслівники доконаного та недоконаного виду, їх творення.
3. Дієприслівниковий зворот.
4. Правопис дієприслівників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 185–192.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 138–140 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 118–120.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 1142–146.

Дієприслівник – це незмінювана дієслівна форма, яка, пояснюючи головне дієслово, називає додаткову дію та відповідає на запитання *що роблячи? що зробивши?* Дієприслівник поєднує ознаки дієслова й прислівника. Дієприслівник із дієсловом має такі спільні ознаки: близьке лексичне значення: *їдучи поїздом і їхати поїздом*; твориться від дієслівних основ: *написати – написавши, спостерігати – спостерігаючи*; зберігає вид того дієслова, від якого утворений: *працювати – працюючи; виступити – виступивши*; має значення перехідності/неперехідності: *розмовляючи з ним, висвітлюючи проблему*. Так само, як і прислівник, дієприслівник не змінюється, пов'язується з основним дієсловом синтаксичним зв'язком прилягання, у реченні виконує функцію обставини: *Він дуже гарно сміється, назбираючи на вії місячне сяйво* (М. Стельмах).

Дієприслівники, як й інші форми дієслова, бувають **доконаного** й **недоконаного** виду. Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-учи (-ючи)* для першої дієвідміни й *-ачи (-ячи)* для дієслів другої: *чита-ючи, сид-ячи*. Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ши* (якщо основа закінчується на приголосний) і *-вши* (якщо основа закінчується на голосний): *застерегти – застерігши, прочитати – прочитавши*. Дієприслівники також утворюються від дієслів, які закінчуються на *ся, св*: *посміхаючись, посміхнувшись*.

Дієприслівник із залежними від нього словами формує **дієприслівниковий зворот**, який у реченні виконує функцію відокремленої

обставини, а тому завжди виділяється комами: *Сторож, несучи снідання, стукнув дверима* (П. Мирний).

Увага! Дія, названа дієприслівником, повинна стосуватися в реченні того ж діяча, що й дія, названа присудком. Неправильно: *Перебуваючи на вокзалі, просимо вас не смітити*. Правильно: *Не смітьте, перебуваючи на вокзалі*.

Правопис дієприслівників

Частка *не* з дієприслівниками пишеться окремо: *не відмовляючись, не привітавшись*. Разом пишеться тоді, коли дієприслівник без *не* не вживається: *нехтуючи, ненавидячи*, коли входить до складу префікса *недо-*, який указує на неповноту дії: *недобачаючи, недочуваючи*.

У дієприслівникових суфіксах пишеться буква *и*: *голосуючи* (дієприслівник), *голосуючі* (активний дієприкметник у формі множини).

Практичні завдання

Вправа 1. Із поданих речень випишіть дієприслівники, з'ясуйте їхні морфологічні ознаки й синтаксичну роль.

Дівчата зачіпали Миколу жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Коло пасіки росли яблуні й груші, поскилавши густе гілля в пасіку над вулицями. Між вулицями зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки... Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Ховаючи в скриню празникові одягу, мати знов почала мову про багатирку Варку (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 2. Від поданих дієслів утворіть можливі форми дієприслівників.

Розвинути, розвивати, рокотати, муркотіти, стрепенутися, зберегти, боротися, дописати, гоїти, зупинятися, прибігти, дивитися, обдумати, стукотати, натерпітися, клеїти, палахкотіти, атакувати, подорослішати.

Вправа 3. Запишіть окремо дієприслівники недоконаного й доконаного виду. Установіть, від якої основи дієслова й за допомогою якого суфікса вони утворені.

Відпливаючи, замисливши, пророкуючи, пожовтівши, поновлюючи, повеселівши, сплівши, підвозячи, пробігши, кажучи, повзучи, важачи, спікши, виростивши, вирощуючи, одчиняючи, одчинивши, відмовившись.

Вправа 4. Граматично правильно завершіть речення.

Наблизившись до села, Приїхавши до Криму, Від'їжджаючи на відпочинок, Наближаючись до моря, Прочитавши книгу, Прийшовши до театру, Відправляючись у похід,

Вправа 5. Із поданих слів утворіть словосполучення дієприслівника з іменником. Визначте, якого відмінка вимагає дієприслівник.

Дякують, мати; опанувати, математика; порадитись, товариш;
розв'язують, задача; запобігти, помилка; попереджують, брат; навчаються,
за, програма; пишуть, адреса; навчаються, український, мова.

Тестові завдання

1. Укажіть рядок дієслів, від кожного з яких можна утворити дієприслівники із суфіксом –вши

А висмикнути, заспівати, оцінювати

Б засвітити, намотати, вигравати

В переконати, виступити, замовити

Г віддати, полюбити, заспокоювати

Д накрити, пофарбувати, сприяти

2. Позначте рядок, у якому всі дієприслівники пишуться окремо з – не

А не/зчувшись, не/звертаючись, не/подякувавши

Б не/дочувши, не/довиконуючи, не/сказавши

В не/обіцяючи, не/вирішивши, не/вгаваючи

Г не/визначивши, не/змовляючись, не/хтуючи

Д не/дослухавши, не/руйнуючи, не/знаючи

3. Граматичну помилку допущено в реченні

А Сковорода ішов поруч, спідлоба стежачи за співрозмовником.

Б Летять в село лелеки напівсонні, ліниво й важко махаючи крильми.

В Теплий вітер цілує каштани, колихаючи віти смутні.

Г Треба зранку до праці вставати, зневажаючи втому і лінь.

Д Побачивши картини Катерини Білокур, мене охопило зачарування.

4. Граматичну помилку допущено в реченні

А Коли світило яскраве сонце, я вийшов з дому.

Б Яскраве сонце засліпило мене, коли я виходив з дому.

В Виходячи з дому, я мружився від яскравого сонця.

Г Коли я виходив з дому, мене засліпило яскраве світло.

Д Виходячи з дому, мене засліпило яскраве світло.

5. Граматичну помилку допущено в реченні

А Захворівши, Оленка не прийшла до школи.

Б Не спитавши броду, не лізь у воду.

В Нагинаючи гілки, діти діставали вишні.

Г Швидко вийшов, зачинивши за собою двері.

Д Як слід підготувавшись до іспитів, у тебе не буде проблем.

Тема 17. Прислівник

Теоретичні питання.

1. Прислівник як частина мови: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Розряди прислівників за значенням.
3. Ступені порівняння прислівників.
4. Написання прислівників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 192–199.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 141–144 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 120–125.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 146–153.

Прислівник – це самостійна незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, ознаку предмета чи ознаку іншої ознаки: *говорити голосно, котлета по-київськи, надзвичайно привабливий*. Прислівники характеризуються тим, що не відмінюються, мають властиві тільки їм словотворчі суфікси, співвідносяться з усіма відмінюваними частинами мови. Прислівники, що вказують на ознаку дії чи іншої ознаки, у реченні виконують роль обставини: *За що, не знаю, я караюсь, і тяжко караюсь* (Т. Шевченко). *Коли моя білява донька виросте, я буду надто старий* (О. Досвітній). Прислівники, що вказують на ознаку предмета, виконують функцію неузгодженого означення: *Суворов вірив, що для його солдат довгий шлях уперед коротший, ніж короткий шлях назад* (З журналу). Також прислівники можуть бути головним членом безособового речення: *І добре Хариті на ниві, і страшно* (П. Мирний).

Увага! Прислівники можуть бути омонімічними з іменниками, прикметниками, числівниками. Порівняйте: *Зверху цього не видно. Востаннє ми бачились минулого року. Вперше зустрілися давно*. У наведених реченнях виділені слова є прислівниками. *Зверху гори видно далеко. Домовились про це в останнє наше побачення. Вилийте воду не в перше, а в друге відро*. У цих реченнях виділені слова є відповідно іменником, прикметником, числівником.

Окрім того, слід пам'ятати, що прислівники, втрачаючи своє лексичне значення, можуть переходити в прийменники. Порівняйте: *Все довкола буяло зеленню. Все довкола школи буяло зеленню*. У другому реченні слово *довкола* є прийменником, оскільки стоїть біля іменної частини мови.

За значенням прислівники поділяються на дві групи – **означальні й обставинні**. До означальних належать **якісно-означальні, кількісно-**

означальні, способу дії. Якісно-означальні прислівники відповідають на запитання *як?* і пояснюють дієслова, дієприкметники й дієприслівники. Вони утворюються від прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*: *гарно, весело, тепло, міцно*. Прислівники способу дії відповідають на запитання *як? яким способом?* і вказують, яким способом відбувається дія чи виявляється ознака: *працювати гуртом, читати вголос, ставитися по-материнському*. Кількісно-означальні прислівники виражають ступінь інтенсивності дії або міру чи ступінь вияву якісної ознаки й відповідають на запитання *скільки? наскільки? як багато?, якою мірою?* Наприклад: *дотла, вщент, надзвичайно, дуже*.

До обставинних належать прислівники **часу, місця, причини, мети**. Прислівники місця вказують на місце або напрямок дії, відповідають на питання *де? куди? звідки?* Наприклад: *тут, зверху, довкола, ліворуч*. Прислівники часу означають час дії, відповідають на питання *коли? доки? відколи?* Наприклад: *сьогодні, зараз, взимку, щодня*. Прислівники причини називають причину дії, відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?* Наприклад: *зозла, спересердя, згарячу*. Прислівники мети вказують на мету дії, відповідають на питання *для чого? з якою метою?* Наприклад: *навмисне, на зло, наперекір*.

Якісно-означальні прислівники можуть мати **вищий і найвищий ступені порівняння**. Форма вищого ступеня порівняння прислівників утворюється за допомогою суфіксів *-ше, -ше*: *швидко – швидше, весело – веселіше*. Значення вищого ступеня порівняння посилюється приєднанням слів *значно, багато, куди, ще, трохи* до прислівників у формі вищого ступеня: *значно краще, куди складніше, ще тепліше*. Вищий ступінь порівняння може утворюватися від інших основ: *добре – краще, погано – гірше*. Найвищий ступінь порівняння утворюється за допомогою префікса *най-* та вищого ступеня порівняння прислівників: *глибше – найглибше, ближче – найближче*. Для підсилення значення додаються префікси *як-, що-*: *якнайкраще, щонайповніше*.

Увага! Не всі якісно-означальні прислівники мають ступені порівняння (див. тему «Прикметник»).

Правопис прислівників.

- 1) Прислівники, утворені від прикметників, що пишуться з двома літерами *нн*, подвоєння зберігають, також із двома буквами пишуться прислівники на зразок: *навмання, спросоння, попідтинню*.
- 2) У кінці прислівників після *к, ч, ж* пишеться *и*: *по-заячи, по-ведмежи, по-людськи*.
- 3) Частка *не* з прислівниками пишеться разом, якщо вони у сполученні з *не* виражають одне поняття: *несподівано, недалеко, невпопад*.

Практичні завдання

Вправа 1. Спишіть речення. Виділіть прислівники. Установіть їхній розряд за значенням та синтаксичну роль.

Широка річка спокійно дримає в легкому тумані, чорне небо безперестанку сіє росу (М. Коцюбинський). Тихо, спокійно і міцно проростає земля (М. Стельмах). Життя йде вперед швидко, дуже швидко (М. Рудь). Карлос вибрав шлях направо, Гвідо вибрав шлях наліво, а Бертолд подався просто (Л. Українка). Робота йшла день у день, бігла невпинно, як гарячий кінь (І. Нечуй-Левицький). Ще сніг кругом, та сонце дужче гріє, пташиний голос чути де-не-де (В. Сосюра).

Вправа 2. Продовжте список прислівників кожного розряду, додаючи 3–4 слова.

Означальні:

якісно-означальні: *впевнено*, ...

способу дії: *мовчки*, ...

кількісно-означальні: *по вінця*, ...

Обставинні:

часу: *зранку*, ...

місця: *знизу*, ...

причини: *здуру*, ...

мети: *напоказ*, ...

Вправа 3. Від поданих прислівників утворіть, якщо це можливо, ступені порівняння. Поясніть зміни приголосних в основах прислівників.

Коротко, рідко, дорого, важко, тяжко, препогано, низько, гарненько, порожньо, вузько, надзвичайно, тихо, теплесенько, глухо.

Вправа 4. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть, якою частиною мови є виділені слова.

Якщо *(на) пам'ять* не покладаєшся, запиши. Завчити правило *(на) пам'ять*. Твір написаний *(на) швидко*. *(На) швидко* їзду не розраховуйте. *(До) дому* повернувся вчасно. Підійшов *(до) дому*, в якому жив товариш. *(В) середині* був порядок. *(В) середині* розділу йдеться про найголовніше. *(По) тому вікно* погасло. *(По) тому* березі річки ходили люди.

Вправа 5. Складіть речення, в яких подані слова функціонували б то як прислівники, то як іменники чи прийменники.

Край, коло, кінець, навколо, кругом.

Тестові завдання

1. Позначте пару речень, у кожному з яких ужито прислівник

А Поблизу є криниця. Неподалік від озера будинок відпочинку.

Б Нарешті всіх зібрали докупи. Навколо хати ростуть вишні.

В Він здивовано дивився на нас. У нього здивоване обличчя.

Г Ти вдало сьогодні виступив. Наша подорож була вдалою.

Д Скрізь ростуть квіти. Тоді було холодно.

2. Позначте речення, у якому прислівник є обставиною.

- А У садку було прохолодно.
- Б Він зробив це ненавмисне.
- В У будинку неподалік світилося.
- Г Квартира праворуч ще не заселена.
- Д У мене радісно на душі.

3. Прислівник мети вжито в реченні

- А Усі вулиці ніби навмисне обсажені вербами.
- Б. Здалеку повіяло холодним, пронизливим вітром.
- В. Повстанці просувалися дуже повільно.
- Г. Він зопалу вирішив покинути рідне місто.
- Д. Навесні пробуджується все навколо.

4. Позначте рядок прислівників, кожен з яких означає спосіб дії:

- А цвіте пишно, йшов швидко, сказав зозла
- Б мчав щодуху, бачив позаторік, прибрав ретельно
- В прямував навпростець, зустрічалися щовечора, пахне духмяно
- Г весело дзюркоче, живе далеченько, подивився спідлоба
- Д глянув скоса, шелестів тихо, перев'язали навхрест

5. Ступені порівняння не можна утворити від усіх прислівників рядка:

- А розумно, спокійно, привітно, тихо
- Б вірно, рішуче, голосно, тяжко
- В грайливо, яскраво, солодко, сміливо
- Г весело, корисно, зручно, сумно
- Д швидко, дбайливо, щойно, щедро

Тема 18. Службові частини мови та вигук

Теоретичні питання.

1. Прийменник. Розряди прийменників за будовою та походженням.
2. Сполучник. Групи сполучників за значенням, вживанням, будовою, за походженням. Правопис сполучників.
3. Частки. Групи часток за значенням.
4. Вигуки та звуконаслідувальні слова. Групи вигуків за значенням і походженням.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2007. – С. 204–220.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 144–151 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. Думка, 2008. – С. 125–132.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – С. 155–172.

Прийменник – це службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні. Разом із названими вище частинами мови прийменники можуть виражати просторові відношення (*злетіти в небо, приїхати до міста*), часові (*о дев'ятій годині, приїде через день*), причинові (*рейс скасували через негоду, шаленів від щастя*), порівняльні (*вищий за батька, старший від неї*), а також указувати на мету (*їхати на зустріч з випускниками, заради миру*), спосіб дії (*сказати по правді, робити із задоволенням*), особу, предмет, на які спрямована дія (*піклуватися про батьків, опертися на лікоть*) тощо.

За **походженням** прийменники поділяються на первинні (*на, до, задля, поміж*) і вторинні, утворені від повнозначних слів (*вздовж, коло, поблизу*).

За **будовою** прийменники поділяються на прості, складні й складені. До простих належать *без, від, для* та ін. Складні прийменники складаються з двох або кількох простих: *з-над, задля, із-за* та ін. Вони пишуться разом, окрім тих, що починаються на *з-, із-*. Складені прийменники складаються з кількох слів: *незважаючи на, згідно з, у зв'язку з*.

Сполучником називається службова частина мови, що поєднує однорідні члени речення або частини складного речення, вказуючи на різні смислові зв'язки між ними.

За значенням і синтаксичною роллю сполучники поділяються на сурядні та підрядні. Сполучники сурядності поєднують однорідні члени речення, частини складносурядних речень, однорідні підрядні частини в складнопідрядних реченнях. Сполучники сурядності поділяються на єднальні (*і, та* в значенні *і, і...і, ні...ні*), протиставні (*а, але, зате, проте, однак*), розділові (*або, чи, то, чи...чи*).

Сполучники підрядності виражають підпорядкування, залежність однієї частини в реченні від іншої й, отже, сполучають підрядну частину з головною. За значенням вони поділяються на сполучники причини (*бо, тому що, через те що*), мети (*щоб, для того щоб*), умовні (*якби, якщо, коли*), часові (*коли, поки, доки*), порівняльні (*як, мов, наче, нібито*), з'ясувальні (*що, як, щоб*), наслідкові (*так що*), допустові (*хоч, хай, дарма що, незважаючи на те, що*), міри та ступеня (*аж, що аж*).

За своїм **уживанням** сполучники можуть бути одиничними (*і, але, зате*), повторюваними (*і...і, чи то...чи то*), парними (*не тільки ..., але й, як..., так, хоч..., але*).

За **будовою** сполучники поділяються на прості, складні й складені. Простих сполучників небагато (*і, а, бо*). Складні утворилися внаслідок злиття двох слів – займенників, прислівників, часток (*щоб – що + б, якби – як + би*). Складні сполучники пишуться разом. Складеними сполучниками називаються сполучення кількох слів, у яких повнозначні слова (займенники, прислівники, частки) уже втратили своє лексичне значення і виконують функцію сполучників (*тому що, через те що, незважаючи на те що*).

За **походженням** сполучники поділяються на непохідні (дуже давні за походженням і морфологічно не поділяються на складові частини): *а, чи, бо*, похідні (утворилися від повнозначних частин мови): *що, зате, як*.

Увага! Складні сполучники треба відрізнити від співзвучних із ними повнозначних слів, які пишуться окремо. Сполучники *зате, проте, якби, якщо, щоб* не мають лексичного значення, не є членами речення, не відповідають на запитання, на них не падає логічний наголос. Окрім того, їх можна замінити синонімічними сполучниками : *зате, проте = але, однак, якби, якщо = коли б, щоб = аби*. Співзвучні слова мають лексичне значення, є членами речення, відповідають на запитання, на повнозначне слово падає логічний наголос. Наприклад, *Як би і йому, Данилові, хотілося зараз із веслом у руці сісти у свій вербовий човен* (М. Стельмах). *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Т. Шевченко).

Частка – це службова частина мови, яка надає словам чи реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків або служить для творення морфологічних форм чи нових слів.

За **значенням** частки поділяються на формотворчі (утворюють форми наказового та умовного способів): *хай, нехай, би, б*; заперечні *не, ні, ані* та модальні. Із-поміж модальних виділяють вказівні (*от, це, ось, онде*), обмежувально-видільні (*тільки, лише, навіть*), стверджувальні (*так, авжеж, атож*), питальні (*чи, невже, хіба*), підсилювальні (*аж, як, що за*), спонукальні (*ну, бодай, годі*).

Увага! Частки *аби, ані, де, чи, що, як, най, ся, би, же, то* зі словами будь-якої частини мови пишуться разом: *анітрохи, дехто, чимало, щовечора, якнайбільше, найкраще, умиваюсь, якби, авжеж, нібито*. Частки *атож, егеж* можна замінити на *так, теж* – на *також, якраз* – на *саме*.

Вигуком називається особлива незмінювана частина мови, що виражає почуття, емоції, волевиявлення мовця, не називаючи їх. Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови, оскільки не мають предметного значення і не виконують у реченні ніяких службових функцій.

За **значенням** вигуки поділяються на емоційні, спонукальні (волевиявлення), етикетні. Емоційні вигуки виражають емоції, почуття, настрої, переживання, здивування тощо: *ах, ох, овва, ух, фе, матінко моя* тощо. Спонукальні виражають наказ чи спонукання до дії: *годі, геть, гайда, цить, годі* та ін. Етикетні вигуки виражають привітання, прощання, прохання, подяку: *добридень, на добраніч, прощавайте* та ін.

За походженням вигуки поділяються на первинні: *о, ех, ой* тощо та вторинні, утворені від повнозначних слів: *Господи, Боже, страх, гляди* та ін.

Звуконаслідувальні слова виражають акустичні уявлення мовців про довкілля, про звуки й шуми різних явищ природи, звукові сигнали тварин, птахів тощо: *брязь, грюк, ку-ку, тьох* та ін.

Практичні завдання

Вправа 1. У поданому тексті визначте частиномовну належність кожного слова. З'ясуйте функції службових слів.

Ой, здається, – не журюся, таки ж я не рада,
Чогось мені так тяжко-важко, на серці досада.
Ой кину я ту досаду геть на бездоріжжя,
зійшла моя досадонька, як мак серед збіжжя;
а я той цвіт позриваю та сплету віночка,
кину його червоного в воду до поточка:
пливи, пливи, мій віночку, до самого моря,
може, буря тебе втопить, чи не збудусь горя
(Л. Українка).

Вправа 2. Розподіліть підрядні сполучники й запишіть їх у такому порядку: причини, мети, часу, умови, порівняння, наслідку, допустові.

Щойно, аби, після того як, хоч, мов, так що, щоб, затим щоб, оскільки, нібито, як, аж, поки, наче, відтоді як, у зв'язку з тим що, нібито, так що, немов, як тільки, нехай, дарма що, коли б, начебто, якби, тому що, якщо.

Вправа 3. У поданих реченнях виділіть частки, з'ясуйте їхнє значення, вкажіть розряд.

Справжній учитель не може жити без творчості, повторюючи одне і те ж усе своє життя (І. Цюпа). Я справді ж бо, на крилах мрії ніжної гой давшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні (П. Тичина). Чи так я думав, говорив, робив, чи так як слід кохав тебе, єдина, чи так Вітчизну рідну полюбив, як має полюбити лиш людина (А. Малишко). Не знав, не знав, та як на те й забув (Н. тв.)

Вправа 4. Складіть речення із словами у значенні різних частин мови.

Що (сполучник і займенник), *як* (сполучник і прислівник), *мов* (сполучник і частка), *незважаючи на; незважаючи на те, що* (сполучник і прийменник).

Вправа 5. Запишіть речення, знявши ризик, поясніть правопис виділених слів.

Я люблю тебе, друже, *за/те*, що не можна тебе не любити. Народна пісня – *то/ж* усій землі окраса. Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну, *що/б* вільно по світі літати. *Як/би* не крутила хуртовина, блисне промінь – крига розтає. *Про/те* явище він дізнався з енциклопедії. *Як/би* мені черевики, то пішла б я на музики. Д. *Що/б* то приготувати на вечерю?

Тестові завдання

1. Сполучник умови вжито в реченні

- А Принеси води, бо дуже хочу пити.
- Б З'явилися хмари, так що буде дощ.
- В Коли бажання добре, то й дорога легка.
- Г На те коня кують, щоб не спотикався.
- Д Хоч була пізня осінь, день стояв погожий.

2. Неправильно вжито прийменник у рядку

- А ростуть *біля* берега – ростуть *при* березі
- Б посидь *поруч* зі мною – посидь *поряд* зі мною
- В схопився *до* схід сонця – схопився *перед* сходом сонця
- Г зупинився *за* два кроки – зупинився у двох кроках
- Д повернувся *через* місяць – повернувся *за* місяць

3. Немає частки в рядку

- А навряд чи це можливо

Б нехай кожен наведе приклад

В тільки не змушувати

Г синіти, наче море

Д він неначе помолодів

4. Виділено слово є сполучником і його потрібно писати разом у реченні

А Вибач мені *за/те*, що була неввічлива.

Б Ранні птахи сповістили *про/те*, що займається новий день.

В. *То/ж* не дівчина, а справжнісінький вихор.

Г *Як/би* не переймався, балачками визнання не здобудеш.

Д *Як/би* знали, не те б заспівали.

5. Позначте рядок, у якому всі слова є службовими частинами мови

А над, ні, у, на, нам

Б зі, із, але, бо, для

В при, під, лиш, не, десь

Г ж, за, хто, попід, однак

Д проте, задля, тут, чи, щоб

Відповіді на тестові завдання

Іменник: 1. В; 2. Б; 3. А; 4. Б; 5. А. Прикметник: 1. В; 2. Б; 3. В; 4. Б; 5. Г. Числівник: 1. В; 2. Б; 3. Г; 4. Г; 5. В. Займенник: 1. В; 2. Б; 3. Г, В, Д, А; 4. В; 5. Б. Дієслово: 1. В; 2. А; 3. В; 4. Б; 5. Б. Дієприкметник: 1. В; 2. А; 3. Г; 4. Б; 5. В. Дієприслівник: 1. В; 2. Д; 3. Д; 4. Д; 5. Д. Прислівник: 1. Д; 2. Б; 3. А; 4. Д; 5. Д. Службові частини мови: 1. А; 2. Г; 3. Г; 4. Д; 5. Б.

Навчально-методичне видання

**Боть Людмила Петрівна
Денисенко Зоя Миколаївна
Красовська Олена Миколаївна
Ярмоленко Галина Анатоліївна**

УКРАЇНСЬКА МОВА

Посібник для абітурієнтів.

У 2-х частинах: Ч. 1.

Комп'ютерне верстання:
С. Ф. Старов

Підписано до друку14. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 2,7. Тираж 300. пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Адреса: бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3427 від 17.03.2009 р.